



**Młodzi, zdolni,
przedsiębiorczy**

Marek Makowiec
Andrzej Peć
Konrad Szczukiewicz
Małgorzata Krzeszowska

Poradnik metodyczny do programu nauczania podstaw przedsiębiorczości dla III etapu edukacyjnego

opracowany w ramach projektu:

„Tworzenie zestawów narzędzi edukacyjnych wspierających proces wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w zakresie rozwoju umiejętności uniwersalnych dzieci i uczniów oraz kompetencji kluczowych niezbędnych do poruszania się na rynku pracy”

dofinansowanego ze środków Funduszy Europejskich w ramach
Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój, 2.10 Wysoka jakość systemu oświaty

Warszawa 2022

Redakcja merytoryczna: Marcin Pełka
Redakcja językowa i korekta: Eduexpert sp. z o.o.
Projekt graficzny i projekt okładki: Eduexpert sp. z o.o.
Redakcja techniczna i skład: Eduexpert sp. z o.o.

Weryfikacja i odbiór niniejszej publikacji: Ośrodek Rozwoju Edukacji w Warszawie

w ramach projektu: *Weryfikacja i odbiór zestawów narzędzi edukacyjnych wspierających proces wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w zakresie rozwoju umiejętności uniwersalnych dzieci i uczniów oraz kompetencji kluczowych niezbędnych do poruszania się na rynku pracy*

dofinansowanego ze środków Funduszy Europejskich w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój, 2.10 Wysoka jakość systemu oświaty

Warszawa 2022

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
ore.edu.pl



Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach wolnej licencji Creative Commons –
Użycie niekomercyjne 4.0 Polska (CC-BY-NC).
creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.pl

Spis treści

WSTĘP	4
ROZDZIAŁ I	
Planowanie pracy w procesie dydaktycznym i wychowawczym	6
ROZDZIAŁ II	
Nauczanie przedsiębiorczości na trzecim etapie edukacyjnym	12
ROZDZIAŁ III	
Organizacja procesu dydaktycznego	22
ROZDZIAŁ IV	
Nauczanie treści kształcenia	31
ROZDZIAŁ V	
Monitorowanie i ocenianie postępów ucznia	50
ROZDZIAŁ VI	
Zadania nauczyciela w kontekście realizacji założeń edukacji włączającej	68
BIBLIOGRAFIA I ŹRÓDŁA	81

WSTĘP

Podstawy przedsiębiorczości są jednym z najmłodszych przedmiotów, który został wprowadzony do polskich szkół w 2003 roku. Treści przekazywane uczniom w ramach przedmiotu ewoluowały.

Poradnik skierowany jest do nauczycieli szkół ponadpodstawowych (trzeci etap edukacyjny: liceum i technikum) zarówno rozpoczynających swoją pracę zawodową, jak i doskonalących swój warsztat pracy oraz poszukujących nowych inspiracji i innowacyjnych rozwiązań dydaktycznych. Opracowany został jako edukacyjne narzędzie uzupełniające i poszerzające programy nauczania wraz ze scenariuszami *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* autorstwa Grzegorza Kwiatkowskiego i Jacka Musiałkiewicza oraz *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* Agnieszki Mikiny.

Założenia teoretyczno-naukowe poradnika są spójne z ideami wskazanymi w tych programach. Opierają się na koncepcjach i podejściach nakierowanych na aktywność uczącego się, zdobywania przez niego wiedzy i umiejętności w toku samodzielnego i twórczego działania, poszukiwania i odkrywania bazującego na posiadanej wiedzy i wcześniejszych doświadczeniach. Oparte są zatem na założeniach pedagogiki konstruktywistycznej oraz pedagogiki humanistycznej, w której człowiek ujmowany jest, jako aktywny twórca własnej egzystencji. Programy te łączą nie tylko przywoływane idee, ale także stawianie w procesie nauczania na aktywizację uczniów i ich samodzielność. Różnią się jednak pod względem podziału treści przedmiotowych (bloki tematyczne u Mikiny, części o tematyce ogólnej i praktycznej u Kwiatkowskiego i Musiałkiewicza) oraz niektórych zaproponowanych metod nauczania.

W poradniku szeroko uwzględnione zostały zasoby Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej jako ogólnie dostępnego i bezpłatnego cyfrowego środowiska uczenia się i nauczania, stanowiącego kompleksowe wsparcie zarówno dla edukacji stacjonarnej, jak i zdalnej.

W pierwszym rozdziale poradnika opisano podstawowe założenia planowania pracy dydaktycznej przez nauczyciela podstaw przedsiębiorczości z uwzględnieniem wszystkich celów i założeń podstawy programowej. Wzięto pod uwagę również aspekty planowania lekcji podczas zdalnego nauczania.

W drugim rozdziale opisano sposoby nauczania z wykorzystaniem nowoczesnych metod, uwzględniając zarówno metody podające, jak i aktywizujące. Zwrócono również uwagę na kształtowane podczas lekcji przedsiębiorczości kompetencje kluczowe oraz strategie nauczania sprzyjające uczeniu się uczniów.

Trzeci rozdział dotyczy zasad organizacji procesu. Czytelnik znajdzie w nim również informacje na temat pracy z uczniami w klasach o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych w ramach edukacji włączającej oraz sposobów komunikowania się nauczyciela z uczniami i rodzicami. Jest tu również zasygnalizowany problem budowania przestrzeni edukacyjnej podczas pracy z uczniami.

Rozdział czwarty opisuje sposoby realizacji nauczanych treści kształcenia, ze szczególnym uwzględnieniem planowania i wdrażania działań wspierających kształtowanie kompetencji kluczowych oraz umiejętności miękkich, przedmiotowych i ponadprzedmiotowych.

W rozdziale piątym czytelnik znajdzie sposoby monitorowania i oceniania postępów uczniów zarówno podczas nauki stacjonarnej w szkole, jak i nauki zdalnej z uwzględnieniem aktualnych przepisów prawnych obowiązujących w oświacie.

Rozdział szósty dotyczy roli nauczyciela podstaw przedsiębiorczości w projektowaniu edukacji włączającej. Znajduje się tutaj opis dostosowania wymagań dla przykładowych potrzeb uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (SPE) oraz wskazówki dotyczące sposobów pracy z tymi uczniami.

W rozdziale siódmym czytelnik znajdzie przykładowe scenariusze zajęć z podstaw przedsiębiorczości do wykorzystania w liceum ogólnokształcącym i technikum. Zawierają one cele zajęć oraz przykłady wykorzystania metod aktywizujących i technologii informatycznych na lekcjach przedsiębiorczości.

Wychodząc naprzeciw potrzebom edukacji realizowanej w formie zdalnej (na odległość) i włączaniu narzędzi cyfrowych do procesu dydaktycznego realizowanego stacjonarnie (tworzeniu się modelu hybrydowego), w poradniku znajdują się liczne odniesienia do otwartych zasobów edukacyjnych dostępnych w sieci.

ROZDZIAŁ I

Planowanie pracy w procesie dydaktycznym i wychowawczym

Planując pracę z uczniami nad zagadnieniami z zakresu podstaw przedsiębiorczości, nauczyciel powinien uwzględnić fakt, że żyjemy w świecie, w którym zachodzą niezwykle dynamiczne procesy społeczne, kulturowe, technologiczne, gospodarcze i polityczne.

Należy także podczas planowania pamiętać, że podstawy przedsiębiorczości to przedmiot interdyscyplinarny, który stanowi: „syntezę wybranych celowo elementów wiedzy z zakresu ekonomii, zarządzania i finansów, wzbogaconej elementami geografii społeczno-ekonomicznej, politologii, socjologii, psychologii oraz prawa” (Dz.U. 2018, poz. 467).

Podstawowym zadaniem nauczyciela przed rozpoczęciem działań edukacyjnych jest właściwe ich zaplanowanie. Podstawę planowania stanowi podstawa programowa kształcenia ogólnego, program nauczania oraz diagnoza potrzeb i możliwości uczniów.

Rozróżnia się trzy rodzaje planowania dydaktycznego: kierunkowe, wynikowe i metodyczne.

Planowanie kierunkowe zazwyczaj obejmuje rok szkolny lub etap edukacyjny i opiera się na powiązaniu treści nauczania z celami kształcenia (cele są nadrzędne w stosunku do materiału nauczania). W zakresie nauczania podstaw przedsiębiorczości będzie to zaplanowanie kierunku działań z uwzględnieniem celów kształcenia ogólnego ujętych w podstawie programowej.

Planowanie wynikowe (zazwyczaj okresowe) integruje cele z treściami i nakierowuje je na wynik (efekty), czyli na oczekiwane osiągnięcia uczniów. Nierozdzielnie związane jest z przedmiotowym systemem oceniania. Plan wynikowy z zakresu przedsiębiorczości powinien zawierać tematy lekcji ze sformułowanymi wymaganiami programowymi, planowane formy oceny osiągnięć ucznia i przypisany wymiar godzin dla poszczególnych tematów.

Planowanie metodyczne stosuje się zazwyczaj do projektowania lekcji lub cyklu lekcji po to, by uczniowie osiągnęli zaplanowane cele. Efektem planowania dydaktycznego jest konspekt (plan metodyczny lekcji) lub scenariusz lekcji.

Planowanie pracy dydaktyczno-wychowawczej nauczyciel winien rozpocząć od szczegółowego przeanalizowania zapisów podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Jej czytanie powinno być całościowe, nieograniczające się jedynie do części dedykowanej podstawom przedsiębiorczości.

Ważne jest zaznajomienie się z preambułą podstawy programowej, w której nauczyciel znajdzie cele ogólne, listę najważniejszych umiejętności zdobywanych przez ucznia na tym etapie edukacyjnym oraz zadania szkoły, czyli wskazówki do realizacji przez wszystkich nauczycieli. Wyznaczyć to powinno ogólne kierunki nauczania na lekcjach podstaw przedsiębiorczości.

W dalszej części preambuły znajdują się zapisy dotyczące poszczególnych przedmiotów nauczania, w tym uwagi dotyczące interdyscyplinarności przedmiotu. Nacisk położony jest również na przedsiębiorczość jako kompetencję kluczową, co powinno wpłynąć na takie planowanie pracy z uczniami, by podczas nauki

mogli wzmocnić kompetencje ponadprzedmiotowe. W części przedmiotowej dla podstaw przedsiębiorczości należy zwrócić uwagę na cele kształcenia (w zakresie wiedzy, umiejętności i stosowania wiedzy w praktyce, kształtowania postaw), treści nauczania (wymagania szczegółowe zgrupowane w czterech działach) oraz warunki i sposoby realizacji przedmiotu, czyli zestaw konkretnych wskazówek metodycznych, dydaktycznych i merytorycznych i organizacyjnych. Wszystkie te wskazówki są ważne z punktu widzenia planowania i powinny być uwzględnione przez nauczyciela. Cele ogólne ułatwią planowanie celów lekcji i pomogą wskazać szczegółowe kierunki pracy z uczniami, treści zaś muszą być zrealizowane w całości. Warunki i sposoby realizacji mogą stanowić dla nauczyciela podpowiedź, jakie wybrać metody i narzędzia pracy.

Wśród ogólnych celów kształcenia podstaw przedsiębiorczości w liceum i technikum można wyróżnić:

1. W zakresie **wiedzy**: poznanie elementarnych pojęć z zakresu podstaw przedsiębiorczości, rozumienie istoty i roli przedsiębiorczości w życiu, znajomość mechanizmów funkcjonowania gospodarki rynkowej i roli państwa w procesach gospodarczych, znajomość praw i instytucji chroniących konsumenta, rozumienie roli pieniądza, rynków i instytucji finansowych, poznanie rodzajów podatków, ich wpływu na szeroko rozumiany budżet, dostrzeganie znaczenia ubezpieczeń, rozumienie funkcjonowania rynku pracy, zasad aktywnego poszukiwania pracy, poznanie praw oraz obowiązków pracownika i pracodawcy, zasad funkcjonowania przedsiębiorstwa w gospodarce rynkowej, procedur rejestracji działalności gospodarczej, rozumienie zasad zarządzania, roli marketingu oraz społecznej odpowiedzialności.

Podczas planowania pracy nad tymi zagadnieniami należy stosować odpowiedni dobór form i metod pracy, m.in. metody symulacyjnej, portfolio, analizy tekstów źródłowych czy odwróconej lekcji.

2. W zakresie **umiejętności i stosowanie wiedzy w praktyce**: wyszukiwanie informacji z różnych źródeł, ich selekcja i analizowanie, stosowanie pojęć związanych z przedsiębiorczością, podejmowanie decyzji wynikających z analizy wskaźników ekonomicznych, samodzielne obserwowanie zjawisk gospodarczych, gospodarowanie pieniędzmi, korzystanie z usług finansowych oraz inwestowanie kapitału, podejmowanie decyzji finansowych w odniesieniu do własnych zasobów, podnoszenie kompetencji osobistych i społecznych potrzebnych na rynku pracy oraz budowanie motywacji do pracy, dokonywanie analiz oferty rynku pracy, sporządzanie dokumentów aplikacyjnych, dokonywanie autoprezentacji podczas rozmów kwalifikacyjnych, rozróżnianie skutków wynikających ze zobowiązań stosunku pracy oraz wykonywania czynności na podstawie umów cywilnoprawnych, dokonywanie analizy przepisów Kodeksu pracy, analizowanie otoczenia przedsiębiorstwa, i projektowanie działań podczas zakładania własnego przedsiębiorstwa, przygotowanie do prowadzenia własnej działalności gospodarczej, uczestniczenie w pracy zespołowej, wdrażanie zasad skutecznego przywództwa, rozpoznawanie działań etycznych i nieetycznych w życiu gospodarczym.

Podczas planowania pracy uwzględnić należy w tym zakresie stosowanie form pracy zespołowej, metod inscenizacji, dyskusji, analiz wykresów, przeliczeń matematycznych, korzystania z zasobów cyfrowych itp.

3. W zakresie **kształtowania postaw**: wykorzystanie zdobytej wiedzy ekonomicznej do rozwijania własnej postawy przedsiębiorczej, w tym skutecznego wykonywania pracy najemnej i prowadzenia własnej działalności gospodarczej, korzystanie z szans pojawiających się na rynku, podejmowanie inicjatywy, pomysłowość oraz zdolność do pokonywania barier wewnętrznych i zewnętrznych, wykazywanie gotowości do czynnego uczestnictwa w życiu społeczno-gospodarczym kraju, docenianie roli przedsiębiorców w kształtowaniu gospodarki rynkowej, przyjmowanie postaw patriotyzmu gospodarczego, dostrzeganie konsekwencji działań nieetycznych w świecie finansowym i podatkowym, kształtowanie odpowiedzialnych postaw jako przyszłych pracowników i pracodawców oraz należytego wypełnienia obowiązków, prawego traktowania pracowników, wykazywania się proaktywnością i kierowania się odpowiedzialnością za siebie i innych, zainteresowanie prowadzeniem własnej działalności gospodarczej oraz motywacja do ciągłego samorozwoju i inwestowania w siebie, kształtowanie postawy otwartości i szacunku do innych osób oraz zdolności podejmowania dialogu i współpracy, kierowanie się etyką, społeczną solidarnością i odpowiedzialnością w życiu gospodarczym.

Podczas planowania pracy nad tymi zagadnieniami należy stosować m.in. metody symulacyjne, dyskusje dydaktyczne, filmy, analizy przypadków czy gry dydaktyczne.

Zarówno program *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*, jak i *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* bazują na teorii konstruktywistycznej oraz progresywistycznej J. Deweya. Zakłada ona m.in., że nauczyciel nie jest jedynie źródłem wiedzy dla uczniów, lecz staje się ich przewodnikiem. Powinno to mieć wpływ na zaplanowanie stosownych metod pracy. Zamiast udzielania odpowiedzi i pokazywania gotowych rozwiązań, nauczyciel powinien stawiać uczniów w sytuacjach problemowych. W obu programach ważny jest również aspekt samodzielności uczniów w dążeniu do znalezienia odpowiednich rozwiązań, dlatego należy zaplanować nauczanie tak, by uczniowie samodzielnie musieli zdobywać, selekcjonować i aktualizować zdobytą wiedzę, a może temu posłużyć np. korzystanie z zasobów internetu. W obu programach wyraźnie kładziony jest nacisk na zastosowanie aktywizujących metod nauczania, w tym odwróconych lekcji, gier dydaktycznych, metod opartych na bezpośrednich kontaktach (wywiad, wycieczka dydaktyczna, obserwacje uczestniczące) oraz metody projektów. Metody te sprzyjają nabyciu przez uczniów umiejętności pożądanых zarówno w dzisiejszym społeczeństwie, jak i na rynku pracy, takich jak samodzielność, współpraca w zespole czy umiejętność korzystania z różnych źródeł informacji, jednak wymagają zaplanowania odpowiedniej ilości czasu (bywają czasochłonne), co należy uwzględnić w planach pracy.

Podejście do przedsiębiorczości w programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* zostało oparte przede wszystkim na koncepcji Druckera, rozumiejącym przedsiębiorcę jako agenta zmiany, który znajduje i wykorzystuje okazje gospodarcze. Niemniej jednak równie ważny w omawianym programie jest nacisk autorów na kształtowanie postaw przedsiębiorczych w rozumieniu uniwersalnym (postawa przedsiębiorcza). Wybierając ten program, w planowaniu należy uwzględnić zaproponowane przez autorów rozwiązania, takie jak np. łączenie 2–3 jednostek lekcyjnych dotyczących tego samego zagadnienia i ich realizowanie w ciągu jednego dnia. Autorzy piszą także o tym, że zastosowana przez nich: „Kolejność poszczególnych części i jednostek nie jest przypadkowa. Została ona wyznaczona na podstawie związków merytorycznych występujących w treściach programowych. Pierwsze trzy części programu nauczania

mają charakter bardziej ogólny, natomiast pozostałe trzy części mają charakter bardziej praktyczny – przygotowują one ucznia do zarządzania swoimi finansami oraz do jednej z dwóch ról odgrywanych później przez niego w życiu zawodowym: pracownika lub przedsiębiorcy (pracodawcy)" (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 11). Zgodnie z tym zapisem znaczna część zaplanowanych działań powinna mieć charakter praktyczny i opierać się na wcześniej zdobytej wiedzy teoretycznej.

Z kolei w programie *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* autorka odwołuje się do tych teorii przedsiębiorczości, które rozpatrują ją szerzej, wychodząc poza rozumienie przedsiębiorczości jako umiejętności zarządzania przedsiębiorstwem. Nacisk położony jest na zdefiniowanie programu, który odzwierciedlałby status przedsiębiorczości jako kompetencji kluczowej. Wśród najważniejszych postaw wymienione są: aktywność, kreatywność, innowacyjność w spojrzeniu na planowanie i osiąganie celów, a także umiejętność dostrzegania i wykorzystywania pojawiających się szans, dlatego podczas planowania należy uwzględnić np. większą liczbę działań twórczych, pobudzających wyobraźnię i samodzielność uczniów, takich jak np. działania projektowe. Autorka rozwija szerzej także aspekt dotyczący realizacji ćwiczeń terenowych, zaliczając do nich wycieczki do przedsiębiorstw, spotkania z przedsiębiorcami i przedstawicielami różnych instytucji, takich jak ZUS (Zakład Ubezpieczeń Społecznych), inkubatorów przedsiębiorczości, urzędów, w których znajdują się wydziały ds. działalności gospodarczej (Mikina 2019: 23). Wszystkie te spotkania powinny być zaplanowane przez nauczyciela i zrealizowane również w zakresie pracy doradcy zawodowego, dlatego mogą odbywać się we współpracy z nim.

Pamiętając o tym, że nie ma dwóch takich samych klas ani dwóch takich samych szkół, bardzo ważne jest przy planowaniu pracy uwzględnienie bazy lokalowej i sprzętowej szkoły, środków dydaktycznych, którymi ona dysponuje, potencjału intelektualnego uczniów, ich potrzeb rozwojowych i edukacyjnych, możliwości współpracy z przedsiębiorcami, stowarzyszeniami i fundacjami, środowiskiem lokalnym, rodzicami oraz innymi szkołami, oraz specyfiki gospodarczej regionu oraz kompetencji cyfrowych zarówno własnych, jak i uczniów (zdalne nauczanie).

Ważnym aspektem planowania nauczania podstaw przedsiębiorczości jest uwzględnienie możliwości przystosowania stylu prowadzenia lekcji do nowej rzeczywistości zdalnej (edukacji na odległość).

Nauczyciel powinien wziąć pod uwagę wykorzystanie dostępnych narzędzi cyfrowych, w tym tzw. zintegrowanych usług czy platform internetowych (Zintegrowana Platforma Edukacyjna, Microsoft Office 365 dla edukacji wraz z MS Teams, Google Suite dla szkół wraz z Google Classroom). Będzie to miało wpływ na planowany dobór właściwych metod i technik z zakresu dydaktyki cyfrowej, które są szerzej omówione w następnym rozdziale.

W planowaniu pracy dydaktycznej można skorzystać z poradnika dla szkół opracowanego do kształcenia na odległość przez Ministerstwo Edukacji i Nauki. Można w nim znaleźć przykłady konkretnych działań usprawniających naukę zdalną:

- porcjowanie materiałów edukacyjnych – ilość materiału nie powinna odbiegać od tego, co można omówić podczas zajęć prowadzonych w szkole (np. realizacja tematu, dotyczącego np. negocjacji, zaplanowanego w trybie stacjonarnym na jedną godzinę, w trybie zdalnym nie powinna zająć więcej czasu);

- określanie aktywności ucznia, które pozwolą stwierdzić, czy zapoznał się ze wskazanym materiałem (np. rodzaje i struktury rynkowe), a także dadzą podstawę do oceny jego pracy, w tym m.in. udział w dyskusjach online, rozwiązywanie quizów i testów;
- zwrócenie uwagi na precyzyjne opisywanie poleceń, tak aby zniwelować trudności wynikające z braku bezpośredniego kontaktu z uczniem, np. zapisywanie poleceń wyrażonych ustnie na wirtualnej tablicy czy w podpokojach – doprecyzowanie pisemne zadań dla grup i opieranie ich działań na tekstach źródłowych, do których uczniowie będą mieli stały dostęp;
- korzystanie z informacji publikowanych na stronie Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Cyfryzacji, przykładowo:
 - [Nauka zdalna](#) (dostęp 27.03.2023; nauczyciel znajdzie tu linki do przydatnych zasobów ułatwiających mu poszukiwania pomocy dydaktycznych i porad);
 - [Lekcje z internetu](#) (dostęp 27.03.2023; znajdują się tu materiały do lekcji zdalnych dla przedsiębiorczości, które można wykorzystać np. w pracy metodą odwróconej lekcji);
 - [Nauczycielu, poprowadź lekcję online](#) (dostęp 27.03.2023; nauczyciel znajdzie tu cenne porady, jak organizować pracę zdalną);
 - [Zdalne lekcje](#) (dostęp 27.03.2023);
- korzystanie z dostępnych pomocy dydaktycznych w formie elektronicznej, np.
 - materiały zamieszczone na stronach cke.gov.pl (dostęp 27.03.2023) oraz ore.edu.pl (dostęp 27.03.2023) ułatwią zaplanowanie jednostek lekcyjnych opartych na pracy nad tekstem źródłowym;
- korzystanie ze Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej (zpe.gov.pl; dostęp 27.03.2023) z materiałami umożliwi nauczycielowi zaplanowanie jednostek lekcyjnych i działań projektowych związanych z różnymi zagadnieniami podstawy programowej dla podstaw przedsiębiorczości. Materiały te przydatne są także w pracy z uczniami w wersji stacjonarnej, o czym nie należy zapominać.

Planując pracę w trybie zdalnym albo stacjonarnym z wykorzystaniem materiałów cyfrowych, nauczyciel powinien pamiętać o wielu aspektach. Należy zacząć od ustalenia zasad posługiwania się zasobami pochodzącymi z sieci, by nie dochodziło do naruszenia bezpieczeństwa w cyberprzestrzeni. Niebezpieczeństwa powinny zostać zdefiniowane, omówione oraz zakontraktowane, najlepiej w formie pisemnych ustaleń powstałych w wyniku dyskusji. Uczniowie powinni się zobowiązać do aktywnego uczestnictwa i zaangażowania podczas lekcji oraz do szanowania ustaleń. Lekcje zdalne najlepiej prowadzić w czasie rzeczywistym, by uczniowie mieli możliwość interakcji, co jednocześnie pozwoli na bieżące wyjaśnianie wątpliwości, motywowanie do działania poprzez inspirowanie do samodzielnych poszukiwań w zasobach internetu i innych materiałach, do powtarzania i wykonywania działań pod presją jasno określonego czasu. Rolą nauczyciela jest dostosowanie form, metod i narzędzi proponowanych na lekcji do sprzętu, którym uczeń dysponuje w domu lub który wypożycza szkoła. W nauczaniu podstaw przedsiębiorczości szczególne ważne jest takie dostosowanie form pracy do narzędzi cyfrowych, które umożliwi działania grupowe, np. w podpokojach (Microsoft Teams) czy na Jamboardzie (Google). W planowaniu należy kierować pracą uczniów w taki sposób, aby wytworzy ich aktywności powstawały podczas lekcji i były zapisane w środowisku cyfrowym, co będzie miało wpływ również na ocenianie, nie tylko na sam przebieg lekcji. Żeby uniknąć zakłóceń w komunikacji, należy przygotować zapis

poleceń do zadań i treści spoza podręcznika, i umieścić je w miejscu zawsze dostępnym uczniom, by mogli do nich powracać także po lekcji, jeśli będą tego potrzebować. W celu właściwego monitorowania procesów edukacyjnych należy także ustalić z uczniami zasady przekazywania nauczycielowi prac wykonanych przez nich samodzielnie lub w wyniku realizacji projektów.

Warto również zaplanować pracę uczniów z różnymi materiałami ćwiczeniowymi np. w celu utrwalania czy powtarzania materiału. Uczniowie, wykonując zadania samodzielnie w określonym czasie, powinni mieć możliwość skorzystania z konsultacji z nauczycielem, każda samodzielna lub grupowa aktywność uczniów powinna być omówiona lub sprawdzona. Umożliwi to uniknięcia i utrwalenia błędów. Podczas planowania pracy i konieczności nagłego przejścia na naukę zdalną warto pozostawić trudniejsze zagadnienia do realizacji w trybie stacjonarnym.

Planując pracę, niezależnie od tego, czy chodzi o pracę stacjonarną, czy zdalną zawsze należy dobierać formy i metody pracy tak, by uczniowie ze SPE mieli możliwość integracji z pozostałymi uczniami, więc trzeba pamiętać o wspieraniu każdego ucznia, budowaniu pozytywnych relacji między nimi i tworzeniu przyjaznej atmosfery. By procesy te zachodziły prawidłowo, należy poznać możliwości psychofizyczne uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (SPE), np. poprzez zapoznanie się z zapisami w opiniach i orzeczeniach wystawionych przez poradnię psychologiczno-pedagogiczną oraz uzyskanych w wyniku obserwacji pedagogicznej. Pomocne będą także rozmowy z rodzicami/opiekunami ucznia. Wiedzę na temat mocnych i słabych stron ucznia należy wykorzystać w planowaniu pracy na cały rok szkolny. W razie trudności problemy można pokonywać po konsultacji z innymi nauczycielami uczącymi tę samą klasę lub z pedagogiem czy psychologiem szkolnym. Należy także dostosować kryteria oceniania ucznia ze SPE do jego możliwości i potrzeb (np. nie obniżać oceny ze względu na nieczytelność pisma, błędy w zapisie działań – przy obliczeniach matematycznych na lekcjach dotyczących obliczania finansów itp.).

Planując pracę grupową w oddziale mocno zróżnicowanym pod względem poziomu wiedzy i umiejętności, należy te różnice uwzględnić w zasadach podziału uczniów na grupy, stosując np. łączenie uczniów z trudnościami z uczniami potrafiącymi udzielić im wsparcia. Warto też zaspokajać potrzeby uczniów szczególnie zdolnych, np. poprzez zaplanowanie dla nich dodatkowych zadań czy uczynienie z nich asystentów nauczyciela. Takich uczniów warto też objąć tutoringiem lub mentoringiem, oni sami także mogą pełnić rolę tutora rówieśniczego. Założenie takiej formy pracy nauczyciela i ucznia zdolnego powinno znaleźć odzwierciedlenie w planie pracy dydaktycznej.

Monitorowanie pracy uczniów i ich bieżąca ocena powinny być także zaplanowane przez nauczyciela. Uczniowie należycie doceniani uczą się chętniej, zatem czasem lepiej zastosować udzielenie informacji zwrotnej niż ocenę wyrażoną stopniem. Ze względu na różnorodność potrzeb edukacyjnych uczniów trzeba pamiętać o docenianiu różnych form ich pracy, takich jak udział w dyskusjach, przygotowanie referatu, wypełnianie kart pracy, obserwacja bieżącej pracy na lekcji, a nie tylko wyników sprawdzianów, testów czy kartkówek. Takie działania mogą znacząco wpłynąć na budowanie motywacji wewnętrznej uczniów na trzecim etapie edukacyjnym.

ROZDZIAŁ II

Nauczanie przedsiębiorczości na trzecim etapie edukacyjnym

Jak podkreślają eksperci, przedsiębiorczość niekoniecznie musi być związana z zakładaniem własnego przedsiębiorstwa (Kalita 2014), a osoba przedsiębiorcza nie musi być przedsiębiorcą, z kolei przedsiębiorca nie musi być przedsiębiorczy (np. jeśli odziedziczył się rodzinną firmę, bez umiejętności zarządzania nią).

Przedsiębiorczość to postawa oraz jedna z kompetencji kluczowych zgodnie z Zaleceniem Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2018/C 189/01). W wyżej wspomnianym zaleceniu inicjatywność i przedsiębiorczość oznaczają: „zdolność osoby do wcielania pomysłów w czyn”. Obejmują one kreatywność, innowacyjność i podejmowanie ryzyka, a także zdolność do planowania przedsięwzięć i prowadzenia ich dla osiągnięcia zamierzonych celów.

Tak szeroka definicja przedsiębiorczości z jednej strony stawia przed nauczycielem wyzwanie, z drugiej jest szansą na dostosowanie materiału do zainteresowań oraz potencjału klasy zgodnie z podstawą programową.

Zasady nauczania (zasady kształcenia) to ogólne normy i reguły postępowania dydaktycznego nauczyciela i działalności uczniów zapewniające efektywną realizację celów kształcenia. Zatem są odpowiedzią na pytania: Jak postępować, aby efektywnie realizować założone cele? Dlaczego powinno się postępować w taki, a nie inny sposób?

Najważniejsze zasady nauczania, które winien uwzględnić nauczyciel przedsiębiorczości to:

- **Zasada pogłębowości** (zwana również zasadą konkretności, bezpośredniości czy respektowania drogi między konkretami i abstrakcją): zakłada ona, że rzeczywistość poznajemy wielozmysłowo poprzez bezpośrednie poznanie rzeczy, zjawisk i procesów lub pośrednie ich poznanie w postaci środków dydaktycznych. Zadaniem nauczyciela przedsiębiorczości jest więc organizowanie sytuacji edukacyjnych nakierowanych na działanie samych uczniów i prowadzenie przez nich wnikliwych obserwacji.
- **Zasada świadomej aktywności uczniów** (samodzielności): zakłada ona, że aktywność ucznia jest niezbędnym warunkiem do podjęcia nauki. Zadaniem nauczyciela przedsiębiorczości jest pozytywne motywowanie uczniów, odwoływanie się do doświadczeń życiowych, potrzeb i zainteresowań poznawczych oraz tworzenie sytuacji edukacyjnych nakierowanych na rozwiązywanie problemów oraz ich ciągła aktywizacja. Ważne jest, aby przy tym wdrażać uczniów do pracy samodzielnej, stawiając przed nimi odpowiednie zadania, takie jak np. samodzielne wyszukiwanie informacji o działalności instytucji państwowych, ofertach ubezpieczeniowych czy zasadach bezpieczeństwa w zakresie korzystania z bankowości elektronicznej. Samodzielna praca będzie zatem szczególnie ważna w poszukiwaniu informacji na różne tematy związane z szeroko rozumianą gospodarką.
- **Zasada przystępności** (inaczej zasada stopniowania trudności): organizowanie sytuacji edukacyjnych, w których realizacja treści rozpoczyna się od tego, co znane i bliskie uczniom, od łatwych zagadnień po trudne (stopniowanie trudności). Dlatego podczas lekcji przedsiębiorczości należy wychodzić od obserwacji otoczenia, by

prowadzić do uogólnień (np. przedsiębiorstwa w otoczeniu uczniów mogą służyć wyjaśnianiu zasad funkcjonowania przedsiębiorstw).

- **Zasada systematyczności:** zakłada ona konieczność realizacji procesu nauczania – uczenia się w ściśle logicznym porządku i odnosi się do pracy zarówno nauczyciela, jak i uczniów. Zadaniem nauczyciela przedsiębiorczości jest takie organizowanie pracy uczniów, by nową wiedzę nakładać na już posiadaną i stosować zaplanowane powtórki, a bieżącą pracę nieustannie monitorować, nie dopuszczając do spadku zaangażowania uczniów.
- **Zasada łączenia teorii z praktyką:** to wdrażanie uczniów do samodzielnego i aktywnego działania przez odwoływanie się do ich doświadczenia i ukazywanie użyteczności wiedzy. Nauczyciel przedsiębiorczości powinien tworzyć jak najwięcej sytuacji edukacyjnych nakierowanych na nabycie przez uczniów praktycznych umiejętności np. związanych z wypełnianiem dokumentów, zarządzaniem własnym czasem czy autoprezentacją.
- **Zasada trwałości wiedzy i umiejętności:** to gruntowne opanowanie zasadniczego materiału tak, aby mogli nim operować w działaniu praktycznym na zajęciach i w przyszłości. Ważne jest zatem uczenie poprzez rozwiązywanie problemów. Nauczyciel przedsiębiorczości musi pamiętać o ciągłym odwoływaniu się do poznawanych przez uczniów zagadnień i ich stałego systematyzowania. Niezbędne jest też przygotowywanie różnorodnych form powtórzeń.
- **Zasada indywidualizacji i zespołowości:** zakłada konieczność zachowania indywidualnego podejścia do ucznia w warunkach pracy zespołowej. Zadaniem nauczyciela przedsiębiorczości jest dostosowanie procesu nauczania w warunkach pracy zespołowej do indywidualnych zróżnicowanych możliwości uczniów. Jest jedną z kluczowych z punktu widzenia edukacji włączającej oraz wdrażania zasad projektowania uniwersalnego na lekcjach przedsiębiorczości.
- **Zasada samodzielności:** to rozwijanie u uczniów samodzielnego myślenia i tworzenie sytuacji edukacyjnych nakierowanych na samodzielne rozwiązywanie problemów. Zadaniem nauczyciela przedsiębiorczości jest korzystanie z takich metod, które umożliwią uczniom pracę indywidualną, jak np. samodzielne sporządzanie notatek czy poszukiwanie materiałów związanych z tematem i ich referowanie.

Nauczanie według W. Okonia jest: „zharmonizowanym doborem celów, metod i środków stanowiących operacyjne założenia działalności edukacyjnej nauczycieli, szkół i systemów oświatowych” (Okon 2004).

Współczesna szkoła posługuje się różnorodnymi metodami i strategiami nauczania, a ich właściwy dobór zależy przede wszystkim od nauczyciela. Znajomość metod i strategii nauczania pozwala nauczycielowi planować efektywnie i atrakcyjnie proces dydaktyczny, nakierowany na potencjał swoich uczniów i osiągnięcie zamierzonych celów.

Zgodnie z założeniami kształcenia wielostronnego autorka programu *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* zaleca stosowanie metod i strategii podających, problemowych, eksponujących i praktycznych, dopasowując je do sytuacji edukacyjnych, wskazując, że np. strategie podające są wskazane przy wprowadzaniu nowych trudnych zagadnień, problemowe – przy samodzielnym rozwiązywaniu problemów przez uczniów itp. (Mikina 2019: 24).

Oba programy wpisują się w założenia kształcenia wielostronnego opartego na harmonijnym rozwoju zdolności poznawczych, emocjonalnych i praktycznych.

Autorzy programu nauczania *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* opierają swój program przede wszystkim na aktywizujących metodach nauczania takich jak: odwrócona lekcja, gra dydaktyczna, dyskusja, debata, burza mózgów, metoda sytuacyjna, metoda symulacyjna, metoda projektów, studium przypadku i analiza SWOT (od ang. *strengths, weaknesses, opportunities, threats*). Autorzy wskazują również jako efektywne: metodę portfolio i metodę projektów. Zwracają uwagę także na metody „oparte na bezpośrednich kontaktach, takie jak spotkania, wywiady, wycieczki dydaktyczne, obserwacje uczestniczące” (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019:35).

Z kolei program *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* kładzie także nacisk na wykorzystanie metod aktywizujących wspieranych metodami z grupy problemowych. Szczególne miejsce w programie zajmuje metoda projektów.

Podczas nauczania podstaw przedsiębiorczości wykorzystuje się różne metody. **Wykład informacyjny** nauczyciel może zastosować przy omawianiu aspektów historycznych, a także opisowych dotyczących roli poszczególnych instytucji jak np. Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów. **Wykład problemowy** będzie skuteczny podczas omawiania konkretnego problemu lub zagadnienia. Nauczyciel, myśląc na głos, pozwala słuchaczom uczestniczyć w gromadzeniu przesłanek oraz podążaniu za swoim tokiem myślenia. Przykładem może być określenie korzyści wyboru konkretnej formy zatrudnienia. **Metoda sytuacyjna** okaże się pomocna, gdy nauczyciel przedstawia niejednoznaczną sytuację z punktu widzenia etycznego np. pracownik firmy niedawno przyjęty na stanowisko, na którym mu bardzo zależało, jest świadkiem korupcji. Istotne jest, aby podać uczniom jak najwięcej szczegółów oraz precyzyjnie przygotować i przedstawić sytuację. Nauczyciel wyznacza następnie czas na przeanalizowanie możliwych rozwiązań sytuacji indywidualnie lub w grupach. Na koniec zadania powinna się odbyć wspólna dyskusja oraz analiza najlepszego rozwiązania. **Giełda pomysłów (burza mózgów) np.** na temat najlepszego możliwego typu nowej działalności gospodarczej w okolicy. W pierwszym etapie uczniowie zastanawiają się nad konkurencją i istniejącymi już biznesami, a także lokalną specyfiką popytu. W drugim – proponują własne pomysły na firmę i argumentują ich wybór. W trzecim – klasa za pomocą głosowania decyduje, który pomysł był najlepszy, a także określa słabe oraz mocne strony pomysłów. **Metoda projektu** znajduje swe zastosowanie w takich sytuacjach, jak organizacja klasowej wycieczki, konkursu z wiedzy o historii polskiej gospodarki lub zmiana wystroju klasy. Projekt może być wieloetapowy i zająć cały semestr. Więcej na temat wykorzystania tej metody czytelnik znajdzie w programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 35). **Studium przypadku, studium przykładowe** – uczniowie wraz z nauczycielem analizują konkretny przypadek, np. drogę do sukcesu jakiegoś przedsiębiorcy, wydarzenia z jego życia, a następnie wyciągają wnioski i dokonują uogólnień dotyczących cech przedsiębiorcy z sukcesami. **Analiza SWOT** to identyfikowanie mocnych i słabych stron (czynniki wewnętrzne), a także szans i zagrożeń (czynniki zewnętrzne). Nauczyciel może poprosić uczniów o przygotowanie analizy SWOT w odniesieniu do ich własnych kompetencji (np. podczas starania o pracę) znanego dużego przedsiębiorstwa (np. ORLEN, PKP, Apple, CCC, CD Projekt) lub lokalnego (np. piekarnia „za rogiem” czy sklep papierniczy obok szkoły). W **debacie oxfordzkiej** bierze udział sześć osób podzielonych na dwie drużyny. Pierwsza – broni tezy, a druga ją neguje. Poza drużynami w jej prowadzeniu uczestniczy

przewodniczący (np. nauczyciel), osoba pilnująca czasu (uczeń) oraz zespół sędziów (pozostali uczniowie). Przykładowo na lekcji przedsiębiorczości nauczyciel może poprosić uczniów o przygotowanie argumentów za i przeciw takim tezom jak: „Spółka cywilna jest najlepszą formą organizacyjno-prawną przedsiębiorstwa”, „Prowadzenie działalności gospodarczej jest korzystniejsze od zatrudnienia na umowę o pracę” czy „Lokaty bankowe są najlepszą formą oszczędzania pieniędzy”. **Wystawa/poster** – w ramach pracy zaliczeniowej nauczyciel może podzielić klasę na zespoły i poprosić o stworzenie postera, który może dotyczyć np. historii, roli oraz wpływu różnych instytucji na życie każdego obywatela. Przykłady instytucji, które mogą być analizowane przez uczniów: Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta, Urząd Pracy, Narodowy Bank Polski, Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie, Ubezpieczeniowy Fundusz Gwarancyjny, Rada Polityki Pieniężnej, Państwowa Inspekcja Pracy. Każda grupa po przygotowaniu postera przedstawi go reszcie klasy, a postery mogą zawisnąć w klasie lekcyjnej bądź na korytarzu w szkole. **Drama** może być wykorzystywana np. przy ćwiczeniach, w którym jeden z uczniów wcieli się w osobę aplikującą o pracę, a drugi – w pracodawcę. Na uwagę zasługuje również metoda **portfolio i e-portfolio**, która polega na gromadzeniu w teczkach (lub w wirtualnych zasobach) przez ucznia wytworzonych przez siebie prac i dokumentów, co umożliwia nie tylko powroty do nich w celach powtórzeniowych, ale także daje sposobność śledzenia swoich postępów, co znacznie wpływa na podniesienie samooceny i buduje umiejętność autorefleksji. Z kolei **metoda odwróconej lekcji** opiera się na założeniu, że uczniowie przygotowują materiały na wskazany przez nauczyciela temat przed lekcją, w domu. Zamiast tradycyjnie podczas zadania domowego powtarzać materiał, uczą się rzeczy zupełnie nowych. Ma to wpływ na kształt lekcji, bo podczas niej dzielą się z innymi zdobytą wiedzą i ją pogłębiają, wykonując zadania przygotowane przez nauczyciela. Tę metodę warto zastosować, wprowadzając nowy temat, np. prawo pracy. Nauczyciel wcześniej wskazuje uczniom materiały (w zasobach internetowych lub w podręczniku), a uczniowie w domu zapoznają się nimi. Na lekcji nie ma już wykładu, tylko ćwiczenia z wykorzystaniem zdobytej wiedzy. **Symulacyjna (gry symulacyjne)** to wykorzystanie podczas zajęć z przedsiębiorczości dostępnych symulacji komputerowych lub gier symulacyjnych, np.: gry „Przedsiębiorstwo symulacyjne”; symulatora podejmowania decyzji biznesowych; gry negocjacyjnej: „Jak pozyskać sojusznika?” itp.

Według A. Pogorzelskiej symulacje to metody aktywnego nauczania i uczenia się, w których uczestnicy naśladują rzeczywistość w celu zdobycia doświadczeń zbliżonych do tych, jakie realizowane są w realnym świecie. Ze względu na fakt, iż część zajęć może być prowadzona zdalnie, jak również na aspekt praktyczny nauczania podstaw przedsiębiorczości, symulacje wydają się być bardzo dobrze dopasowaną metodą nauczania. Celem symulacji jest pokazanie pewnego procesu od początku do końca, a także wzmocnienie u uczących się umiejętności współdziałania, negocjowania czy osiągnięcia kompromisu. Rywalizacyjny charakter gier symulacyjnych motywuje uczących się do udziału i rozwiązywania problemów analogicznych do tych, z jakimi mogą się spotkać w życiu. Gra symulacyjna musi zakończyć się jakąś formą rozładowania napięcia. Po grze uczniowie powinni wyjść z roli i być gotowi do przedyskutowania powstałych sytuacji. Gra powinna być postrzegana jako ćwiczenie pewnych zachowań społecznych w celu ich skutecznego stosowania w realnych sytuacjach. Z „przegranej” można się równie wiele nauczyć, jak ze „zwycięstwa”. Zdaniem znawców zagadnienia w symulacji najważniejsza jest faza końcowa, czyli podsumowanie. Wówczas uczestnicy

na podstawie własnych doświadczeń nabytych w trakcie symulacji oraz zachowania się innych mają możliwość porównań i analizy tego, co się zdarzyło. Mówi się wówczas o wydarzeniach, odczuciach uczniów, trudnościach i stopniu zrozumienia zagadnienia, analizuje się proces, porównuje przeprowadzoną symulację do realnych zdarzeń. Przykładem wykorzystania tej metody na lekcjach przedsiębiorczości będzie stawianie uczniów w roli menadżera zatrudniającego pracownika, negocjacje płacowe, ustalanie cen z usługodawcą itp. Dzięki metodzie symulacji uczniowie mają możliwość rozwijania własnej wrażliwości na innych ludzi i uczą się myśleć produktywnie o rozwiązywaniu „nierozwiązywalnych” problemów (Pogorzelska 2015).

Ciekawie opracowane scenariusze zajęć, które można pobrać ze Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej, przygotowane do wymienianych programów nauczania podstaw przedsiębiorczości dla szkoły ponadpodstawowej, także wykorzystują zróżnicowane metody nauczania (tabela 2.3).

Przykładowo scenariusz *Jak stworzyć pomysł na nowy produkt?* (PDF, 0,7 MB; dostęp 7.02.2023) wykorzystuje ćwiczenie przedmiotowe, dyskusję wielostronną, frontalną, pogadankę, techniki twórczego myślenia: słowa losowe – skojarzenia np. ze słowami z tytułów z gazet, a także burzę mózgów – tworzenie pomysłów bez oceniania, twórcze analogie – analogie do rzeczy i pojęć z innych obszarów, listę atrybutów – podzielenie problemu na mniejsze części i analiza każdego osobno; pracę zbiorową, indywidualną – jednolitą, grupową – zróżnicowaną. Z kolei scenariusz *Progresywny czy liniowy – jaki podatek dla obywatela i przedsiębiorcy?* (PDF, 0,7 MB, dostęp 7.02.2023) jest przykładem zastosowania metody debaty i dyskusji w celu identyfikacji zalet i wad stosowania podatku dochodowego liniowego i progresywnego dla obywatela i przedsiębiorcy i wskazania konsekwencji gospodarczych stosowania każdego z rodzajów podatku. Ćwiczenia w symulowanych sytuacjach i dyskusja pojawiają się w scenariuszu lekcji *Profesjoniści poszukują pracy – czyli tajniki udanej rozmowy kwalifikacyjnej* (PDF, 0,7 MB, dostęp 7.02.2023) – uczniowie uczestniczą w rozmowie kwalifikacyjnej w symulowanych warunkach.

Scenariusz pt. *Jak walczyć o swoje?* (PDF, 0,7 MB, dostęp 7.02.2023) jest ciekawym przykładem zastosowania odwróconej lekcji, zaś lekcja pt. *Jak złożyć reklamację?* opiera się na dyskusji z zaproszonym gościem (PDF, 0,7 MB, dostęp 7.02.2023).

Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości może również włączyć w proces dydaktyczny myślenie projektowe (*Design Thinking*) lub przynajmniej jego elementy. Zyskało ono na popularności w ostatnich dekadach, sprawdzając się w różnorodnych projektach biznesowych oraz innowacjach społecznych i nie zostało wymienione w żadnym z omawianych tu programów nauczania, ale jako ciekawa propozycja zostanie w niniejszym poradniku pokrótce przedstawiona. Myślenie projektowe to projektowanie innowacji, które będą pożądane przez użytkowników. Należy ona do metod twórczego rozwiązywania problemów. *Design thinking* skupia się na użytkowniku, na rozpoznaniu jego potrzeb podczas pracy w interdyscyplinarnym zespole. Składa się z trzech głównych aspektów: **inspiracji**, czyli konstruowania wyzwania projektowego i odkrywania nowych perspektyw danej możliwości; **generowania pomysłów**, czyli zbierania pomysłów i sprawienia, aby były namacalne; **budowania prototypu**, czyli ciągłego eksperymentowania opartego na pozyskanej informacji zwrotnej (IDEO 2015).

We współczesnym świecie edukacyjnym szczególnie ważne jest wykorzystanie metod z użyciem technologii informacyjno-komunikacyjnych (TIK). Praca z komputerem doskonale połączy zdobycie kompetencji w zakresie przedsiębiorczości z kształceniem kompetencji cyfrowych. Uczniowie wykorzystają zasoby cyfrowe i zastosują je praktycznie we własnym procesie uczenia się przedsiębiorczości. Tę metodę warto zastosować do pozyskiwania przez uczniów potrzebnych informacji, np. o tym, jakie są potrzeby rynku pracy, w celu dokonania pogłębionej analizy danych i ujęcia ich w formie argumentów w dyskusji na tematy stanu rynku, zasobów ludzkich i potrzeb pracodawców, opracowania prezentacji poprojektowych, przygotowania referatów i wystąpień podczas pracy metodą odwróconej lekcji, analizowania ofert banków i firm ubezpieczeniowych, tworzenia dokumentów aplikacyjnych, wyszukiwania dokumentów prawnych, gromadzenia materiałów w e-portfolio itp. Najważniejszą zaletą wykorzystania TIK na lekcjach jest to, że można ją z powodzeniem wykorzystywać podczas zajęć stacjonarnych i zdalnych.

Wszystkie wyżej wymienione metody można zastosować bez przeszkód podczas nauczania zdalnego. Jeśli uczniowie korzystają podczas nauczania zdalnego z funkcji wirtualnych pokoiów konwersacji, nauczyciel nawet w tak trudnej sytuacji pomaga uczniom kształcić umiejętność współpracy w grupie, co jest bardzo ważne w kształceniu postaw przedsiębiorczych (umiejętność pracy w zespole). Umożliwia to także pracę metodą projektów, gdy uczniowie mają przydzielone zadania cząstkowe, które muszą wykonać w mniejszej grupie. Funkcję tworzenia pokoi mają: Microsoft Teams, Google Meet, Zoom. W nauczaniu zdalnym w ramach ożywienia lekcji czy przeprowadzenia testów, głosowania nad różnymi omawianymi problemami, zorganizowania rywalizacji zespołowej i indywidualnej sprawdzą się gry, interaktywne quizy, chmury wyrazowe, testy przygotowane przy wykorzystaniu takich narzędzi, jak Kahoot!, Canva, Mentimeter, Quizizz, Genially. W ramach budzenia motywacji i aktywności uczniów, można ich zachęcić do tworzenia swoich gier i materiałów w celu wykorzystania ich na lekcji. Uczniowie mogą posługiwać się także własnymi prezentacjami i notatkami, np. w formie mapy myśli lub innych notatek wizualnych, tabelarycznych (np. metodą Cornella).

Wszystkie wymienione wyżej metody mają na celu pobudzenie ciekawości poznawczej uczniów oraz sprawienie, że wzrosnie ich motywacja do nauki, a ich proaktywność znacząco wpłynie na ich przyszłe życie zawodowe. Bez motywacji wewnętrznej i zewnętrznej proces nauczania i uczenia się nie może właściwie przebiegać, dlatego należy stosować oba rodzaje motywowania. Motywacja wewnętrzna wzrasta wraz ze wzrostem autonomii uczniowskiej, gdy nauczyciel obdarza ucznia zaufaniem i wymaga odpowiedzialności za samodzielne wykonanie zadań. Z kolei motywowanie zewnętrzne, np. w formie pochwał, informacji zwrotnych i w końcu ocen, może pełnić rolę wzmacniającą budowanie samooceny, zwłaszcza gdy uczeń mierzy się z jakimś nużącym zadaniem, wymagającym schematycznego myślenia (jak np. analizowanie danych statystycznych). Wiele zależy od pozytywnej atmosfery na zajęciach oraz podejścia do popełniania błędów w szkole. Nauczyciel traktujący je jako pretekst do uczenia się, a nie wytykania niedociągnięć, jest w stanie wpłynąć na wzrost motywacji do nauki. Wspieranie, mobilizowanie, inspirowanie do działania, rozmawianie o przebiegu procesu uczenia się i angażowanie do nauki wszystkich zmysłów pobudzi aktywność każdego ucznia, nawet tego, który ma trudności w uczeniu się. We wzmacnianiu samooceny pomoże wskazywanie drogi do osiągnięcia celów lekcji, które powinny być im znane,

docenianie drobnych postępów w przewyżnianiu trudności (zwłaszcza uczniów ze SPE) i udzielanie im dodatkowego wsparcia, gdy tylko jest ono potrzebne.

Na wzrost motywacji może pozytywnie wpłynąć praca w małych grupach (w tym w parach) i dbanie o to, by uczniowie nawzajem się szanowali, wspierali w działaniach, a nie demotywowali.

Podczas lekcji podstaw przedsiębiorczości kształtuje się wszystkie kompetencje kluczowe. Kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji są rozwijane podczas każdej lekcji, gdy uczniowie mierzą się z zadaniami polegającymi na poszukiwaniu informacji, selekcjonowaniu wiedzy np. na temat prawa pracy, potrzeb rynku, funkcjonowania finansów itp. Jeśli uczniowie pracują w grupach i parach, biorą udział w dyskusjach, ćwiczą się w komunikowaniu, rozumieniu siebie i innych. Z kolei kształtowaniu kompetencji wielojęzyczności sprzyjać będzie np. analiza zagranicznego rynku pracy, pisanie CV w języku angielskim, tłumaczenie pozyskanych na zagranicznych stronach internetowych oryginalnych dokumentów itp. Pomoże to uczniom w myśleniu o przedsiębiorczości w ramach gospodarki europejskiej i globalnej. Rozwijanie umiejętności rozumowania matematycznego pozwoli wykształcić u uczniów dbałość o finanse np. w ramach planowania budżetu domowego czy budżetów firm, omawiania systemów podatkowych i stóp procentowych, wysuwania wniosków z różnych analiz itd. Dzięki dostrzeganiu zależności matematycznych wokół siebie uczniowie mogą docenić przydatność matematyki w życiu codziennym, a poruszane zagadnienia z zakresu ekologii (funkcjonowanie przedsiębiorstw w ramach zrównoważonego rozwoju) uwrażliwią ich na świat przyrody.

Stosowane na lekcjach metody wykorzystujące TIK rozwiną kompetencje cyfrowe, co uwrażliwi uczniów na zagadnienia z zakresu cyberbezpieczeństwa i pozyskiwania informacji, krytycznej ich selekcji w celu dokonania wyboru wartościowych źródeł. Warto tu podkreślić, że rozwojowi tych kompetencji sprzyja nauczanie zdalne.

Kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie uczenia się uczniowie nabywają podczas prac indywidualnych, grupowych, zwłaszcza tych, które bazują na samokształceniu. Rozwojowi tych kompetencji sprzyja dobra atmosfera podczas lekcji, budowanie właściwych relacji, opartych na poszanowaniu odrębnego zdania i akceptowaniu różnic. Podczas lekcji podstaw przedsiębiorczości pojawia się wiele sytuacji skłaniających do autorefleksji, uczenia się na przykładach innych, nakłaniających do poszanowania zasady uczenia się przez całe życie. Wszelkie działania zachęcające uczniów do efektywnego uczenia się oraz autorefleksji (np. krótkie kwestionariusze samooceny) pozwalają, by uczeń brał na siebie odpowiedzialność za naukę i odpowiednio ją planował.

Kompetencje obywatelskie będzie uczeń kształtował podczas lekcji dotyczących polskiej gospodarki, a kompetencje przedsiębiorczości właściwie są kształtowane na każdej lekcji tego przedmiotu. Z kolei wykorzystanie na zajęciach literackich, filmowych i teatralnych przykładów osób przedsiębiorczych (np. podczas lekcji na temat cech i umiejętności człowieka przedsiębiorczego czy obserwacja przykładów filmowych, do których można odwołać się podczas lekcji na temat negocjacji) na pewno wpłynie na podwyższenie kompetencji w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej. Włączenie do nauczania wykorzystania tekstów kultury pozwoli na kształtowanie u uczniów takich umiejętności, jak wysoka kultura osobista, wyszukiwanie analogii, komunikatywność.

Ten krótki przegląd kompetencji kluczowych kształtowanych na lekcjach podstaw przedsiębiorczości uświadamia po raz kolejny, że jest to przedmiot interdyscyplinarny, powiązany z językiem polskim, geografią, matematyką, informatyką, wiedzą o społeczeństwie, historią, językami obcymi, przedmiotami przyrodniczymi i światem kultury.

Interdyscyplinarność wpisana jest zarówno w strukturę nauczanego przedmiotu (treści związane z różnymi dziedzinami i dyscyplinami naukowymi), jak i w rolę, jaką pełni w przygotowaniu uczniów do życia społeczno-gospodarczego (jego złożoności i wielowymiarowości). Wyraźnie jest to powiązane z faktem, że system ekonomiczny nie istnieje samodzielnie, lecz w powiązaniu ze wszystkimi dziedzinami życia. Podczas lekcji przedsiębiorczości ćwiczone i kształtowane są też umiejętności interdyscyplinarne, takie jak rozwiązywanie problemów czy dzielenie obowiązków. Mikina w swoim programie, sygnalizując zagadnienie interdyscyplinarności przedmiotu, podkreśla konieczność podjęcia współpracy przez nauczyciela podstaw przedsiębiorczości z nauczycielami wyżej wymienionych przedmiotów oraz z doradcą zawodowym w zakresie różnych tematów poruszanych podczas lekcji oraz podaje przykłady takiej współpracy (Mikinas 2019: 32). Położenie nacisku na interdyscyplinarność i rzeczywiste postawienie na współpracę z innymi nauczycielami znacząco podniesie efektywność nauczania i przyczyni się do holistycznego rozwoju młodego człowieka, który dostrzegłszy przydatność działań, będzie wzmacniał się wewnątrznie, co wpłynie z kolei na jego stopień jego motywacji.

Dobrze zorganizowany proces dydaktyczny na lekcjach podstaw przedsiębiorczości sprzyja kształtowaniu kompetencji miękkich, takich jak praca w grupie i projekcie, umiejętność stosowania zasad kulturalnej dyskusji, argumentowania własnego zdania, dobra organizacja czasu pracy, umiejętności planowania pracy i radzenia sobie ze stresem, umiejętność wnioskowania, dostrzegania analogii i logicznego myślenia. Umiejętności miękkie są szczególnie ważne na rynku pracy. Warto podkreślić, że kompetencje w zakresie przedsiębiorczości sprzyjają rozwojowi kreatywności, krytycznego myślenia, rozwiązywania problemów i wytrwałości, czyli cech szczególnie cenionych na współczesnym rynku pracy.

Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości – identycznie, jak nauczyciele innych przedmiotów – musi uwzględniać w projektowaniu procesu dydaktycznego zarówno potencjał swoich uczniów, jak i ich potrzeby edukacyjne i rozwojowe (w tym specjalne potrzeby edukacyjne). W związku z powyższym, zadaniem nauczyciela będzie takie przygotowanie środowiska nauczania i uczenia, by wszyscy uczniowie mogli w nim uczestniczyć. Wymaga to zastosowania projektowania uniwersalnego w edukacji, które opiera się na trzech podstawowych zasadach (Domagała-Zyśk 2018):

- zapewnieniu różnorodnych sposobów przekazu informacji w czasie zajęć dydaktycznych;
- zapewnieniu uczniom różnorodnych form ekspresji i prezentowania wiedzy oraz swoich kompetencji;
- zapewnienia różnorodnych form zaangażowania i motywowania uczniów do pracy.

Według zasad projektowania uniwersalnego nauczyciel prezentuje informacje uczniowi na różne sposoby, elastycznie. Także uczeń ma możliwość prezentowania swojej wiedzy w sposób dla siebie najlepszy, czyli elastyczny, zależny od jego aktualnej sytuacji, a nie w taki sam dla całej klasy. Oznacza to, że np. zamiast odpowiedzi

ustnej przygotuje film, prezentację czy plakat na zadany temat. Przy czym zaleca się, aby te opcje były dostępne dla całego zespołu klasowego, a nie tylko dla uczniów ze specjalnymi potrzebami. Taka forma pozwala na unikanie stygmatyzacji uczniów ze specjalnymi potrzebami i włączenie ich w pełniejszy sposób w pracę zespołów klasowych. Ponadto dzięki temu każdy uczeń ma możliwość sprawdzenia, jaki sposób motywacji jest dla niego najskuteczniejszy. Nie wyklucza to jednak konieczności stosowania specjalistycznego wsparcia dla uczniów ze złożonymi potrzebami (Domagała-Zyśk 2018). Stąd przy projektowaniu uniwersalnym należy pamiętać o stopniowaniu trudności, zasadzie nauczania wielozmysłowego, korzystaniu w edukacji z wyników współczesnych badań nad funkcjonowaniem ludzkiego mózgu czy nawiązywaniu do koncepcji inteligencji wielorakich H. Gardnera.

Nauczyciel przy projektowaniu uniwersalnym powinien ponadto wziąć pod uwagę zasady szczegółowe (Rose, Meyer 2002), które wskazują, że każda usługa lub produkt powinny charakteryzować się następującymi cechami:

- równość w dostępie – każdy uczeń, także ten ze SPE, ma prawo do dostępu do edukacji o jednakowej jakości;
- elastyczność użycia – możliwość wykonania zadania niekoniecznie w czasie zajęć, ale i po zajęciach i to w różnorodnej formie;
- intuicyjność użycia – polecenia do zadań powinny być krótkie, zrozumiałe, przekazane w języku ucznia;
- dostępności informacji – uczeń powinien mieć dostęp do takich materiałów, które umożliwią mu jak najłatwiejszy odbiór i zrozumienie, czyli np. obrazowi powinno towarzyszyć wyjaśnienie, a pogadance ilustracja;
- tolerancja na błędy – uczeń ma prawo do błędu i powinien nauczyć się uczyć na błędach. Błąd ucznia jest ważną sytuacją dydaktyczną, dzięki któremu nie tylko uczy się, ale i powiększa swój zasób kompetencji społecznych i emocjonalnych.

Dzięki tym zasadom nauczyciel w sposób elastyczny może przygotowywać zajęcia, biorąc pod uwagę zasady projektowania uniwersalnego. Powinien przy tym pamiętać, że każdy zespół klasowy jest inny, i umieć to wykorzystać w codziennej praktyce. Metody i materiały, które sprawdzą się w jednej klasie, niekoniecznie przydadzą się do tego samego tematu w drugiej klasie.

Autorzy programów przywiązują dużą wagę do włączania uczniów ze SPE do działań na lekcjach przedsiębiorczości. Kwiatkowski i Musiałkiewicz podają konkretne metody i techniki pracy, kładąc nacisk na odpowiednie dostosowanie komunikowania się z uczniem ze SPE, jak dopasowanie sposobu mówienia, konstrukcji poleceń, udzielania dodatkowych instrukcji (metoda pytań pomocniczych). Niektórzy potrzebują, by mówić do nich wolniej albo nawet obniżyć ton wypowiedzi i należy to uszanować. Z metodą pytań pomocniczych należy być ostrożnym, bo zasypywanie uczniów dodatkowymi pytaniami może być nieskuteczne, jeśli nie da się odpowiedniego czasu na udzielenie odpowiedzi. Uczeń powinien móc się nad nią zastanowić. Zresztą dla uczniów ze SPE szczególnie ważne jest wydłużanie czasu na ich reakcje, a więc zasada ta dotyczy i prac pisemnych, i ustnych czy zadań praktycznych. Autorzy podkreślają, że dla tej grupy uczniów bardzo ważne jest stosowanie różnych aktywności na lekcji i przeplatanie metod podających z aktywizującymi, dlatego każde działanie praktyczne powinno być opatrzone teoretycznym komentarzem, a także należy zadbać o wyznaczenie czasu na

refleksję. Niektórzy uczniowie będą potrzebowali podziału materiału na mniejsze partie czy dostosowania liczby zadań do poziomu ich koncentracji np. podczas sprawdzianów. Równie skuteczne jest odwoływanie się do konkretnych przykładów przy działach teoretycznych, np. podczas omawiania typów przedsiębiorstw warto przywoływać ich przykłady ze środowiska w pobliżu lub pokazywać ich działanie na znanych firmach, posługując się np. filmami. Czasami konieczne będzie także przygotowanie dodatkowych materiałów dla uczniów ze SPE, jak tekstu z powiększoną czcionką (dla słabowidzących) czy dodatkową informacją pisemną (dla słabosłyszących). Wszystkie te techniki i metody pomogą uczniom i będą przeciwdziałać ich wykluczeniu.

Mówiąc o metodach i technikach pracy z uczniem ze SPE, należy wspomnieć także o formach pracy. Uczniowie ci wolą raczej pracę indywidualną, ale zadaniem nauczyciela przedsiębiorczości (i innych nauczycieli także) jest włączanie uczniów do współpracy, dlatego należy organizować pracę na lekcji w postaci pracy w parach i grupach. Włączając uczniów w tę formę pracy, nauczyciel może zadbać o to, by trafiali oni do takiej grupy, gdzie znajdą wsparcie rówieśnicze. W programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* autorzy omawiają sposoby włączania uczniów do działań w grupach, wyodrębniając dwa typy grup: jednorodne i mieszane, a co za tym idzie różny jest sposób włączania uczniów ze SPE do tych grup (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 33). Trzeba jednoznacznie podkreślić, że jeśli nauczyciel organizuje podział na grupy, stosując przy tym losowanie, musi uwzględnić to, że przypadkowość przydziału może utrudnić uczniom o specjalnych potrzebach uczenie się.

Na zakończenie tego rozdziału warto zatrzymać się jeszcze nad problemem budowania motywacji wewnętrznej uczniów. Kwiatkowski i Musiałkiewicz podkreślają, że pewne działania nauczyciela przedsiębiorczości mogą tę motywację wzmocnić, a należą do nich: aktywizowanie, docenianie wysiłków, zachęcanie do podejmowania prób, chwalenie, różnicowanie metod podczas lekcji i przerw relaksacyjnych (tamże: 33). Takie działania pomogą wszystkim uczniom, nie tylko tym ze SPE.

ROZDZIAŁ III

Organizacja procesu dydaktycznego

Proces dydaktyczny powinien być uporządkowanym ciągiem zaplanowanych działań nauczyciela i uczniów, których celem powinno być nie tylko zaznajomienie uczniów z konkretną wiedzą, ale również ćwiczenie umiejętności i nabywanie stosownych postaw. Ten rozdział będzie zatem poświęcony organizacji czasu lekcyjnego i tym działaniom.

Prawidłowe zorganizowanie procesu nauczania nie jest sprawą prostą. Nauczyciel powinien wykorzystać wszystkie zasoby szkoły, którymi dysponuje. Tradycyjny układ przestrzeni w szkole tworzone tak, by umożliwić nauczycielowi przekazanie wiedzy, dlatego w centrum klasy ustawiono biurko. Tymczasem we współczesnej szkole odchodzi się od centralizacji wiedzy, przesuwając środek ciężkości na nabywanie umiejętności, takich jak np. kreatywność uczniów. Takie podejście mają także autorzy programów do podstaw przedsiębiorczości. Wszelkie działania organizacyjne proponują rozpocząć od zmiany aranżacji przestrzeni nauczania. Mikina zwraca uwagę na autorską organizację pracowni, którą łatwo przearanżować, dostosowując jej porządek do kształtu lekcji (lekkie meble umożliwiające ich przestawianie, tablice korkowe do ekspozycji wytworów uczniowskich). Zwraca też szczególną uwagę na konieczność stosowania na lekcjach różnych metod aktywizujących, bogatych form pracy (praca w parach, grupach, indywidualna, prowadzenie dyskusji i debat). Przewiduje również ćwiczenia terenowe, dlatego nauczyciel musi uwzględnić to wszystko w organizacji swojej pracy, np. poprzez przygotowanie uczniów do wyjścia w teren, ukierunkowanie obszarów ich obserwacji (np. obserwujemy pracę menadżera, kierowanie procesem produkcji, a nie maszyny). Do wyjścia w teren zachęcają także autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*. Podkreślają oni także konieczność zadbania o warunki w klasie, kładąc nacisk na zorganizowanie w niej stanowisk komputerowych.

Wszystkie ogólne założenia organizacyjne mają służyć jednemu celowi – realizacji podstawy programowej. Autorzy *Podstaw przedsiębiorczości 2.0* proponują podział treści podstawy programowej na 38 jednostek, z których każda jest pogrupowana w sześć części. Na realizację jednej jednostki przewidywane jest od 1 do 3 godzin lekcyjnych. Te jednostki, które zajmują 2 lub 3 godziny lekcyjne sugeruje się realizować w tym samym dniu, co ma ogromny wpływ na organizację procesu dydaktycznego i może być trudne do zrealizowania w warunkach szkolnych. Jednak nauczyciel, który zdecyduje się na taką pracę, musi się upewnić, czy taka organizacja pracy jest możliwa. Ponadto trzeba pamiętać, że niektóre metody nauczania (np. wycieczki edukacyjnej) także wymagają przeorganizowania pracy. „Kolejność poszczególnych części i jednostek nie jest przypadkowa. Została ona wyznaczona na podstawie związków merytorycznych występujących w treściach programowych. Pierwsze trzy części programu nauczania mają charakter bardziej ogólny, natomiast pozostałe trzy części mają charakter bardziej praktyczny – przygotowują one ucznia do zarządzania swoimi finansami oraz do jednej z dwóch ról odgrywanych później przez niego w życiu zawodowym: pracownika lub przedsiębiorcy (pracodawcy)” (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019:11).

Z kolei autorka programu *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* dzieli treści podstawy programowej na 6 bloków tematycznych, proponując, by bloki 1–4 zrealizować w pierwszym roku nauki, a pozostałe w drugim. Układ bloków ma pozwolić na

konstruowanie wiedzy w taki sposób, by przechodzić stopniowo od teoretycznych założeń do praktycznych działań. Autorka podkreśla, że „Program ma budowę liniową, ale jego podstawowe, osiowe zagadnienia pojawiają się w ujęciu spiralnym” (Mikina 2019: 9), zatem niektóre treści, jak np. pojęcie gospodarki rynkowej, rozwój i doskonalenie umiejętności przedsiębiorczych uczącego się, czy zagadnienia dotyczące zachowań etycznych na rynku finansowym, pojawiają się we wszystkich blokach, ale w różnych kontekstach. W programie proponuje się zblokowanie zajęć po 2 godziny tygodniowo i ich realizację w drugim semestrze klasy II i pierwszym klasy III. Pozwoli to na lepszą organizację zajęć i osiągnięcie założonych celów.

Ogólne zasady pracy na lekcjach podstaw przedsiębiorczości powinny być podobne, jak na innych lekcjach. Obowiązuje uczniów obowiązek punktualności i systematyczności. By uniknąć braków wynikających z nieobecności na zajęciach, uczeń powinien zadbać o ich uzupełnianie, a jeśli podczas lekcji czegoś nie rozumie, powinien odważnie pytać lub umówić się z nauczycielem na konsultację. Dla uczniów ważna jest też znajomość zasad oceniania stosowana na lekcjach podstaw przedsiębiorczości, które powinien poznać na pierwszej lekcji. Wiadomo jednak, że stosowanie ocen wyrażonych stopniami motywuje raczej zewnątrznie. By zmotywować uczniów do pracy, warto budować ich motywację wewnętrzną, co można osiągnąć, stosując informację zwrotną.

Podczas organizacji pracy na lekcji nauczyciel powinien stwarzać sytuacje, które będą pobudzać ich aktywizację, co wpłynie na poczucie sensowności działań, a tym samym podniesienie motywacji uczniów. Podejście prowadzące do praktycznego wykorzystania wiedzy, wspólne dla obu programów choć inne w ujęciu, pozwoli stworzyć atmosferę sprzyjającą poszukiwaniom w celu zaspokojenia naturalnej ciekawości świata. Organizując pracę na lekcjach przedsiębiorczości, nauczyciel musi zatem przewidzieć stosowanie metod pobudzających dociekliwość i pozwalających praktycznie przećwiczyć poznaną wiedzę.

W systemie klasowo-lekcyjnym (formie nauczania zbiorowego) podstawową jednostką organizacyjną jest lekcja, w ramach której realizowane są określone zadania dydaktyczne w ciągu ustalonego czasu.

Jak pisze J. Półturzycki: „lekcja jest to swoisty akt nauczania i uczenia się, który stanowi jedność całą i zamkniętą, porządnie zbudowaną i celową, uwieńczoną określonym i pożądanym wynikiem kształtująco-wychowawczym. W systemie klasowo-lekcyjnym lekcja jest głównym elementem pracy dydaktyczno-wychowawczej jako podstawowa forma organizacyjna procesu kształcenia, którą planuje i przeprowadza nauczyciel dla realizacji dydaktycznych i przedmiotowych zadań” (Półturzycki 2014). Zgodnie z tym podejściem lekcja podstaw przedsiębiorczości, jak każda inna, musi być prawidłowo zorganizowana, co należy do podstawowych zadań nauczyciela. Należy jednak pamiętać, że lekcja to proces ciągłych interakcji nauczyciela z uczniami, w którym niezwykle ważne są czynności wszystkich uczestników (nauczyciela jak i uczniów). W dzisiejszym niezwykle zmiennym świecie nauczyciel nie pełni już głównej roli w zakresie przekazywania wiedzy. Jest raczej architektem procesu nauczania, jednocześnie przewodnikiem po nim i konsultantem uczniów ułatwiającym im proces uczenia się. Ta interakcyjna, partnerska rola nauczyciela jest niezwykle ważna w nauczaniu podstaw przedsiębiorczości jako przedmiotu interdyscyplinarnego i nakierowanego na uzyskanie przez uczniów przede wszystkim praktycznych

umiejętności, niezbędnych w życiu, jak i na przyszłym rynku pracy. Nie oznacza to, że nauczyciel nie pełni kluczowej roli w procesie dydaktycznym i wychowawczym. To od niego zależy wybór programu, dobór metod i strategii do możliwości uczniów i ich zróżnicowanych potrzeb, tak jak i atrakcyjność samego procesu i jego efektywność. Dlatego nauczyciel powinien wspierać indywidualne procesy uczenia się oraz rozwój kompetencji osobistych wszystkich uczniów, z uwzględnieniem uczniów ze SPE, wykorzystywać aktywne metody angażowania się uczniów nakierowane na rozwój ich kreatywności i umiejętności proinnowacyjnych.

Takie ujęcie roli nauczyciela obecne jest zarówno w programach nauczania: *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* i *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu*, jak i w scenariuszach, które stanowią ich obudowę metodyczną. Autorzy programu nauczania *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* proponują szczególnie wykorzystanie w procesie angażowania uczniów w proces dydaktyczny i rozwijania ich samodzielności metodą odwróconej lekcji. Z kolei A. Mikina wśród metod angażujących uczniów istotne miejsce przypisuje metodzie projektów, która – jak pisze autorka – „sprzyja kształtowaniu umiejętności oczekiwanych na rynku pracy w gospodarce rynkowej, a szczególnie: samodzielności, współpracy w zespole, odpowiedzialności za pracę własną i innych, korzystania z różnych źródeł informacji, twórczego rozwiązywania problemów, skutecznego porozumiewania się i prezentowania efektów swojej pracy” (Mikina 2019: 25).

Zasadą nadrzędną w pracy na lekcji jest więc takie kierowanie procesem, które aktywizuje uczniów. „Oparcie programu nauczania na tej teorii na pierwszym miejscu stawia aktywizujące metody nauczania (np. odwrócona lekcja, gra dydaktyczna, dyskusja, debata, burza mózgów, metoda sytuacyjna, metoda symulacyjna, metoda projektów, studium przypadku i analiza SWOT), a na dalszy plan spycha metody podawcze” – piszą autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 34), a Mikina dodaje: „W programie dominują metody aktywizujące, wymagające samodzielnego działania ucznia indywidualnie, w parach lub w zespole, co wymaga więcej czasu niż w przypadku zastosowania metod podających, ale daje szansę na osiągnięcie założonych celów i rzeczywiste wzmocnienie postawy przedsiębiorczej uczniów” (Mikina 2019: 10).

Organizacji procesu nauczania służą także stosowane formy pracy, definiowane w tym kontekście przez Okonia jako: „organizacyjną stronę nauczania w odróżnieniu od metody nauczania, która dotyczy sposobu pracy nauczycieli i uczniów. Forma nauczania obejmuje zewnętrzne warunki tego nauczania, a więc dobór uczniów i nauczycieli, połączenie ich w odpowiednie grupy, współpracę grup i jednostek ze sobą, rodzaj zajęć oraz warunki miejsca i czasu pracy dydaktycznej” (Okoń 1987). Ze względu na liczbę uczniów biorących udział w procesie dydaktycznym wyróżnia się trzy formy pracy: nauczanie jednostkowe (praca indywidualna), nauczanie grupowe (praca grupowa), nauczanie zbiorowe (praca zespołowa). Autorzy obu programów omawiają formy pracy na lekcji w połączeniu z metodami. Kwiatkowski i Musiałkiewicz zwracają przy tym uwagę, że na etapie organizacji wybrane metody aktywizujące wymagają dostosowania otoczenia, np. zmiany ustawienia krzeseł (do burzy mózgów) czy ustawienia ławek, by umożliwić przeprowadzenie działań w grupach. Zwraca na to uwagę również Mikina, gdy pisze o organizacyjnym dostosowaniu przestrzeni klasy do stosowanych metod.

Podczas zajęć nauczyciel powinien wykorzystywać różne formy pracy tak, aby: zachęcać do aktywności wszystkich uczniów, umożliwić im wykorzystanie swoich zdolności i umiejętności, co jest szczególnie istotne w pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, rozwijać kompetencje społeczne (szczególnie umiejętność współpracy oraz kooperacji), ułatwiać dzielenie się wiedzą, pomysłami i doświadczeniami.

Mogą się tu przydać odpowiednio dobrane pomoce dydaktyczne. Można oczywiście korzystać z pomocy gotowych, jak np. plansze dydaktyczne, tablice tematyczne czy filmy edukacyjne dostępne zarówno w wersji papierowej, jak i elektronicznej. Jednak należy zachęcać uczniów do przygotowywania różnorodnych pomocy, np. prezentacji multimedialnych jako efektu pracy nad projektem, plakatów czy portfolio, a może także gier dydaktycznych. Uczy to kreatywności i celowości działań, motywuje uczniów do samokształcenia i zachęca do prezentowania efektów prac projektowych na forum klasy.

Warto również zwrócić uwagę na charakter komunikacji szkolnej, która jest różnorodna i nie powinna przybierać form ją zakłócających, takich jak: dyrektywność i sterowanie przez nauczyciela, zdominowanie przez monolog lub dialog (Kuszek 2013). Należy też przeciwdziałać ograniczeniu jej przez określoną aranżację przestrzeni (tradycyjny układ ławek szkolnych kanalizuje aktywność komunikacyjną uczniów do i od nauczyciela). Komunikacja nie przebiega też należycie, gdy przybiera formę indywidualną (między nauczycielem a uczniem, między nauczycielem a uczniami oraz między uczniami) czy grupową (przebiegającą jako seryjne pytania i odpowiedzi formułowane na identyczny temat, przy czym nauczyciel nie rozdziela głosu sprawiedliwie pomiędzy uczniów). Nie jest wskazana komunikacja zwana kulturową, charakteryzująca się odtwarzaniem kultury i przywiązaniem do autorytetu i podręcznika, natomiast komunikacja asymetryczna, która przejawia się w postaci pytań nauczyciela i braku pytań ze strony ucznia, w praktyce oznacza przekształcenia dialogu w monolog nauczyciela, podczas którego uczeń przekonuje się, że nikogo nie interesuje, co on myśli naprawdę. Często też nie ma on możliwości sformułowania dłuższych wypowiedzi, a stawiane przez niego pytania dotyczą uzyskania zgody nauczyciela na aktywność, akceptacji, ewentualnie wyjaśnienia (tamże). Należy zadbać o zbudowanie właściwej komunikacji, która doprowadzi do prawdziwych relacji.

Cechy skutecznej komunikacji to: otwartość i przejrzystość, pozwalająca na ryzyko bezpośredniości i uczciwości we wzajemnych kontaktach, wzajemna troska, kiedy to każdy wie, że jest ceniony i dostrzegany przez drugą stronę, wzajemna zależność (będąca przeciwieństwem zależności jednostronnej), poszanowanie odrębności, pozwalające obu stronom na rozwój swych zamierzeń i indywidualności, wzajemne uwzględnienie potrzeb, tak aby nic się nie działo kosztem którejś ze stron (Węgrzyn-Białogłównicz 2017). Taką komunikację należy budować na lekcjach przedsiębiorczości, a będzie ona podstawą efektywnego nauczania przedmiotu, który w dużym stopniu buduje system wartości ucznia. Bez wzajemnego zaufania nie może się to udać.

Niezwykle istotne jest więc odrzucenie przez nauczycieli autorytarnego wzorca komunikacji. Jest to niezbędne celem dostrzeżenia indywidualnych potrzeb uczniów, jak również pobudzenia ich kreatywności i zaangażowania w prowadzone lekcje. Przyjęcie postawy niedyrektywnej, opierającej się na przyjęciu współpracującego wzorca komunikacji, pozwoli nauczycielowi stać się prawdziwym przewodnikiem i doradcą

uczniów w zdobywaniu kolejnych umiejętności. Odwrócone lekcje, burza mózgów lub projekty organizowane przez uczniów to tylko nieliczne z przykładów metod kształcenia, które może wykorzystać nauczyciel celem wypracowania wielokierunkowego modelu komunikacji interpersonalnej z uczniami. Komunikacja nauczyciela z uczniami powinna również opierać się na kulturze dwustronnego feedbacku. Informacja zwrotna opiera się na otwartości na zdanie innej osoby, w tym także na krytykę. Ocena jest oczywiście sposobem na przekazanie feedbacku, jednak nie pozwala ona na konkretne przedyskutowanie i dogłębne zrozumienie tego, co zostało zrobione przez ucznia dobrze, a co źle i dlaczego. Powtarzające się braki w zrozumieniu niektórych aspektów zajęć przez uczniów mogą być również wynikiem nieodpowiednio dobranych materiałów czy formy przekazania wiedzy przez nauczyciela. Ważny jest więc dwustronny *feedback* na linii nauczyciel – uczniowie. Kluczem do zauważenia i korekty sposobu realizacji zajęć przez nauczyciela jest zachęcenie uczniów do dzielenia się swoimi spostrzeżeniami oraz do ich oceny. Uczniowie obdarzeni zaufaniem oraz mający poczucie bezpieczeństwa mogą czuć się na tyle komfortowo, by proponować własne rozwiązania, bądź mówić o swoich zainteresowaniach, które chcieliby rozwijać w ramach lekcji podstaw przedsiębiorczości.

Jednym z celów lekcji z podstaw przedsiębiorczości powinno być podniesienie kompetencji uczniów w zakresie komunikacji interpersonalnej. Dlatego ciekawym urozmaicheniem lekcji podstaw przedsiębiorczości, z uwzględnieniem komunikacji interpersonalnej, mogą być następujące ćwiczenia (Makiela 2006):

1. **Kopia oryginał:** uczniowie dobierają się parami, siadają odwróceniem do siebie tyłem. Uczestnicy gry otrzymują czystą kartkę i ołówek. Jedna osoba z pary otrzymuje kserokopię wzorcowego obrazka i tłumaczy partnerowi, co ma rysować. Starają się odtworzyć rysunek. Nie można odwracać się do siebie twarzami; osoba rysująca nie może zadawać pytań. Następnie osoba rysująca otrzymuje kserokopię innego wzorcowego rysunku i uczniowie zamieniają się rolami. Po wykonaniu zadania uczniowie porównują wzorcowy rysunek z rysunkiem wykonanym przez siebie. W efekcie końcowym stwierdzają zazwyczaj, że najbardziej brakowało im możliwości zadawania pytań. Takie ćwiczenie można przeprowadzić np. podczas lekcji dotyczących negocjacji w celu uświadomienia uczniom, jak ważny jest dialog, obserwowanie rozmówcy i właśnie zadawanie pytań w takiej sytuacji.
2. **Wycieczka, czyli jak rozwiązać konflikt:** nauczyciel przedstawia uczniom opis sytuacji konfliktowej. Klasa planuje wspólną wycieczkę. Część uczniów proponuje wyjazd do schroniska młodzieżowego w góry, kierując się niskimi kosztami noclegów i wyżywienia. Pozostali woleliby wyjazd droższy, ale ciekawszy, np. do Pragi i Wiednia, zorganizowany przez biuro podróży. Nauczyciel dzieli uczniów na dwa zespoły – każdy prezentuje jedną z podanych w opisie propozycji. Uczniowie na forum klasy podają argumenty, które mają przekonać drugą stronę. Ćwiczenie uczy argumentacji i obrony swoich przekonań, zatem może być zrealizowane np. podczas omawiania zagadnień zasad pracy zespołowej i rozwiązywania konfliktów w zespole. Uczniowie, bawiąc się, jednocześnie się uczą i uświadamiają sobie, jak ważny, a czasami trudny jest proces komunikowania się, jak istotna jest relacja między odbiorcą a nadawcą, jak przydatna jest ta umiejętność podczas rozmowy kwalifikacyjnej, poszukiwania pracy, nawiązywania kontaktów, zakładania własnej firmy. Ćwiczenie to można zrealizować również podczas pracy zdalnej. Należy

uczniów podzielić na dwie grupy, które gromadzą argumenty w podpokojach, a na głównym forum dochodzi do prezentacji argumentacji grup i do dyskusji, która może zakończyć się głosowaniem za którąś opcją.

Warto przytoczyć stanowisko Jonathana Edwardsa, który powiedział, że: „nauczyciele i uczniowie to dwie uzupełniające się zmienne; żadna nie byłaby tym, czym jest, bez obecności tej drugiej”. Nie istnieje jeden sposób dotarcia do ucznia. To co będzie odpowiadało jednemu, może nie zadziałać w odniesieniu do innego. Dlatego nauczyciel musi być gotowy do podjęcia wyzwania porozumienia się z uczniem i pokonania różnych barier komunikacyjnych.

Jedną z nich może być nieuwzględnianie przez nauczyciela potrzeb uczniów ze SPE. Często potrzebują oni bieżącego monitorowania ich pracy, więc powinni siedzieć nieopodal nauczyciela. Należy tak zorganizować zajęcia, by w klasie zróżnicowanej pod względem indywidualnych potrzeb edukacyjnych każdy uczeń zdobywał wiedzę, wykorzystując swój potencjał. Ponieważ każdy zespół klasowy jest inny, nauczyciel powinien postawić na indywidualizację zadań. Jeśli w klasie są uczniowie, którzy mają problemy z analizowaniem i tworzeniem planu biznesowego, należy z nimi ćwiczyć umiejętność pracy na schematach takich planów. Trudniejsze zadania możemy podzielić na części i badać z uczniem osiąganie celów pośrednich. Gdy w klasie są uczniowie zdolni, należy przygotować dla nich dodatkowe zadania.

Inne bariery komunikacyjne pojawiają się podczas nauczania w trybie zdalnym. Aby mogło przebiegać skutecznie, należy postawić na systematyczne kontakty z uczniami. Dobrą praktyką jest ustalenie konsultacji, podczas których uczniowie będą się mogli kontaktować z nauczycielem w sytuacji problemowej.

Poniżej sformułowano zasady organizacji pracy z klasą podczas nauczania na odległość.

1. W miarę możliwości powinno się dążyć do budowania poczucia jedności. Wskazane jest np. utworzenie grup wsparcia, w których kilkoro uczniów – wskazanych przez nauczyciela – pracuje/kontaktuje się ze sobą, zapewniając wsparcie, np. przy pracach domowych, trwaniu w izolacji, pomysłach na uczenie się lub aktywne spędzanie czasu online.
2. Ważne jest udzielanie częstych pochwał. Pochwały i nagrody dla wszystkich (szczególnie w tygodniach, gdy wszyscy podejmują jakieś nowe wyzwania) oraz wyrażanie autentycznego uznania mogą mieć różną formę, przykładowo: „Robisz/robicie wielkie postępy”, „Praca z wami jest dla mnie przyjemnością”, „Możemy sobie pogratulować sposobu, w jaki udało nam się zaprezentować pracę”, „Jestem z Wami/Tobą, razem i uda nam się przejść przez ten trudny czas”, „Doceniam to, co już zrobiliście/zrobiłeś”, „Podoba mi się sposób, w jaki to określiłeś”, „Podoba mi się bardzo, że zdecydowałaś się zaryzykować”, „Dziękuję, że spróbowałaś”, „Miło mi” itp.
3. Istotne jest docenianie za wysiłek włożony w pracę. Ważniejsze niż wynik są zaangażowanie i próby rozwiązania zadania.
4. Trzeba uzmysłowić uczniom, że uznajemy, iż nie ma głupich pytań, są pytania, na które wspólnie będziemy szukać odpowiedzi. Gorąca zachęta do stawiania pytań jest bardzo wskazana. Trzeba pozwolić uczniom zadawać pytania, to ich ośmieli, usamodzielnia i wzmocni – to najlepszy moment zmiany płaszczyzny porozumiewania się.

5. Należy dążyć do częstego kontaktu z młodzieżą – ustalenia godzin, dni i form możliwego kontaktu, sposobu komunikowania pytań przez uczniów, co będzie docelowo pomagać w uczeniu samodyscypliny.

Podczas nauczania w trybie zdalnym uczniowie muszą się wykazać większą samodyscypliną, nie da się kontrolować, czy uczeń wykonuje polecenia i pracuje systematycznie. Tylko taka praca przyniesie efekty. Zajęcia zdalne powinny zawierać takie same elementy jak zajęcia stacjonarne, również w odniesieniu do środków dydaktycznych i pomocy naukowych. Część z nich można zaprezentować na portalach i stronach internetowych, a materiały przesyłać uczniom pocztą mailową lub zamieścić w dostępnym dla wszystkich miejscu w chmurze czy w dzienniku elektronicznym. Praca w trybie zdalnym nie powinna odbywać się w zmienionych formach, nadal możliwa jest praca w grupach czy parach. Zmianie ulega tylko forma komunikacji, która odbywa się online z użyciem wybranej aplikacji.

Zarówno podczas nauczania stacjonarnego, jak i w trybie zdalnym komunikacja między nauczycielem a uczniem powinna opierać się na relacji, wzajemnej pomocy i wsparciu. Podczas nauczania zdalnego należy sięgać po materiały zamieszczone w internecie, co w dużej mierze jest poważnym ułatwieniem pracy, bo są one ogólnodostępne. Trzeba wykorzystać tę sytuację i częściej zlecać uczniom samodzielne poszukiwania, wzmocni to odpowiedzialność uczniów za swój proces uczenia się, a tym samym poprawi zaufanie na linii nauczyciel – uczeń.

Kształcenie w zakresie podstaw przedsiębiorczości w liceum czy technikum to nie tylko lekcje w klasie, ale również zgodnie z podstawą programową zajęcia terenowe (ćwiczenia terenowe) oraz spotkania z przedsiębiorcami, przedstawicielami ekosystemów startupowych czy instytucji otoczenia biznesu. Jest to bardzo ważne z punktu widzenia organizowania procesu nauczania zwłaszcza w trybie pracy zdalnej. Spotkania nie mogą się wtedy odbywać stacjonarnie, ale niektóre na pewno można przeprowadzić w formie zdalnej.

Formy te niewątpliwie ułatwią uczniom zdobywanie wiedzy i umiejętności od osób, które mogą być dla nich wzorcem lub inspiracją. Takimi osobami nie muszą być znani przedsiębiorcy, ale mogą być lokalni właściciele prowadzący działalność gospodarczą czy też pracownicy korporacji lub startupów. Uczniowie w toku spotkań z takimi osobami będą mogli zadawać nurtujące ich pytania, szczególnie ważne w przypadku decyzji odnośnie do wyboru ścieżki kariery. Dodatkowym atutem takich spotkań jest przekazanie wiedzy o tym, jak rzeczywiście wygląda codzienność zarządzania przedsiębiorstwem lub pracy w korporacji.

Ze względu na nową rzeczywistość zdalną, ale również problemy logistyczne związane z organizacją spotkań z przedsiębiorcami w szkole lub w przedsiębiorstwie, warto pomyśleć o alternatywnych rozwiązaniach, by do kontaktu z przedsiębiorcami w obliczu trudności jednak dochodziło. Substytutem takiego spotkania może być pokazanie uczniom na zajęciach wywiadu z popularnymi przedsiębiorcami, którzy odnieśli sukces zamieszczone w zasobach internetu.

Nauczyciel ma wiele możliwości i dużą swobodę w przygotowaniu konkretnej lekcji czy całego cyklu. Pomóc tu może właściwa aranżacja przestrzeni klasowej. Interesująca propozycja opisana została w programie *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu*.

Autorka podkreśla, że biorąc pod uwagę stosowanie podczas lekcji przedsiębiorczości głównie metod aktywizujących i pracy w różnych formach: indywidualnej, w parach i w zespołach, należy zadbać o możliwość łatwego przearanżowania przestrzeni. Meble zatem powinny dać się łatwo przestawiać. Dodatkowo nauczyciel powinien w klasie wyznaczyć miejsce do ekspozycji wytworów prac uczniowskich. Rekomenduje się również aby w sali znalazły się stanowiska z komputerem z dostępem do internetu oraz wyposażenie trenerskie, takie jak: flipchart, pisaki w różnych kolorach, duży papier, karteczki samoprzylepne i zwykłe, kleje, stare gazety do wykorzystania przy wykonywaniu kolaży itp. Nauczyciel powinien mieć do dyspozycji swój komputer z dostępem do internetu (poza stanowiskami uczniowskimi), rzutnik z ekranem lub tablicę interaktywną. Przydałaby się również drukarka. Organizując wystrój pracowni, nauczyciel powinien sam się zastanowić, w jakim miejscu pracowałoby mu się miło i efektywnie. W ten sposób można stworzyć przestrzeń, w której nie będzie nudno, a uczniowie będą tu chętnie przychodzić.

Istotną rolę odgrywają rodzice uczniów oraz ich zaangażowanie w edukację dzieci, dlatego nauczyciele podczas organizacji swojej pracy powinni zadbać o nawiązanie dobrych relacji z opiekunami uczniów i dążyć do tego, by byli oni partnerami w edukacji i wychowaniu odbywającym się na terenie szkoły. Należy uświadamiać im, że sukces ich dzieci jest wspólnym osiągnięciem: samego ucznia, rodziców i nauczyciela.

Nawiązanie dobrych relacji z rodzicami nastolatków wymaga otwartości, gotowości do przyjęcia krytyki i uwag. Jest to możliwe, jeśli nauczyciel chce dla uczniów jak najlepiej i robi wszystko, co tylko możliwe, by zadbać o ich dobro. Dobra komunikacja to systematyczne dostarczanie rodzicom informacji o postępach i trudnościach ich dzieci, docenianie zaangażowania uczniów, chwalenie i podkreślanie mocnych stron ucznia, udzielać mądrych wskazówek, jak pracować nad słabymi stronami. Jeśli uczeń ma problem z zaangażowaniem i przyswojeniem materiału, można poprosić rodziców, by wpłynęli na swoje dziecko lub udzielili informacji, które nauczyciel będzie mógł wykorzystać w motywowaniu ucznia. Nauczyciel może także pomóc rodzicom, dając im wskazówki do pracy z dzieckiem. Nauczyciel może wspierać ucznia w szkole, natomiast rodzice mogą to czynić w domu. W razie poważniejszych trudności warto spotkać się z rodzicami i uczniem razem, co pozwoli na spojrzenie na problem z trzech zaangażowanych stron i wspólnie ustalić reguły postępowania. Pozwoli to na proporcjonalne rozłożenie ciężaru odpowiedzialności za poprawę wyników.

Nauczyciele powinni zadbać o zapewnienie optymalnych warunków do rozwoju i uczenia się wszystkim uczniom, w tym uczniom ze SPE. Wielu z nich wykazuje spory stopień niepewności co do posiadanej wiedzy i umiejętności. W związku z tym ważne jest podkreślanie ich osiągnięć i motywowanie do wysiłku. Szczególnie istotne jest podkreślanie mocnych stron ucznia na tle klasy. Zarówno uczniowie w normie intelektualnej: słabowidzący, słabosłyszący, z niepełnosprawnością ruchową, z autyzmem, z chorobami przewlekłymi, z zaburzeniami psychicznymi oraz uczniowie z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim realizują podstawę programową podstaw przedsiębiorczości. Ich specjalne trudności w uczeniu się wymagają zaplanowania i realizacji zindywidualizowanych oddziaływań w procesie edukacyjnym.

Myślenie uczniów z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim ma charakter konkretno-obrazowy, sytuacyjny. Z tego powodu należy stosować doświadczenia

i obserwacje, a dopiero po konkretnych doświadczeniach przejść do schematu, kodu, symbolu. Należy pamiętać, aby uczenie się było realizowane w indywidualnym tempie, a wyznaczone cele zgodne z możliwościami ucznia.

Trudności edukacyjne ucznia z niepełnosprawnością ruchową zależą od rodzaju uszkodzenia, tego czy jest ona wrodzona czy nabyta oraz stopnia niepełnosprawności. W ich przypadku należy przede wszystkim dostosować stanowisko do nauki, aby umożliwić aktywność własną ucznia oraz wykorzystać specjalistyczne pomoce.

Z kolei nauczyciel pracujący z uczniem słabosłyszącym powinien wiedzieć, jaki rodzaj wady słuchu posiada i jakie są tego konsekwencje, następnie wypracować różnorodne metody rozwijające myślenie analityczne i syntetyczne, dzięki któremu uczeń będzie realizował z sukcesem podstawę programową przedmiotu podstawy przedsiębiorczości. Powinien także głośno omawiać czynności, aby uczeń mógł na bieżąco uczestniczyć w zajęciach.

W celu ustalenia wskazówek do pracy z uczniem z wadą wzroku konieczna jest wiedza o stopniu uszkodzenia narządu, ale także o warunkach zewnętrznych, które pozwalają uczniowi optymalnie funkcjonować. Takiemu uczniowi należy umożliwić korzystanie ze specjalistycznych pomocy ułatwiających funkcjonowanie, np. odpowiedni sprzęt oświetleniowy, czy urządzenia służące do czytania i pisanie (maszyny brajlowskie, syntezytory mowy).

W przypadku uczniów ze spectrum autyzmu ze względu na duże zróżnicowanie w funkcjonowaniu intelektualnym, społecznym i komunikacyjnym edukacja tej grupy uczniów stanowi duże wyzwanie w stosunku do pozostałych uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Ze względu na to, że cenią porządek ich uczenie się powinno być uporządkowane. Można więc podzielić zadania na mniejsze etapy, aby były one dla ucznia jasne i by mógł ukończyć zadanie z minimalną liczbą błędów.

Natomiast w przypadku uczniów przejawiających szczególne zdolności w zakresie przedmiotu należy przygotować zadania o wyższym stopniu trudności czy zachęcić ucznia do udziału w konkursach i olimpiadach.

ROZDZIAŁ IV

Nauczanie treści kształcenia

Treści kształcenia to materiał nauczania, na który „składa się całokształt podstawowych wiadomości i umiejętności z dziedziny nauki, techniki, kultury, sztuki oraz praktyki społecznej” przewidziany do opanowania przez uczniów podczas pobytu w szkole (Kupisiewicz 2005). Treści zapisane są w dokumentach wyznaczających i planujących proces nauczania tak, jak: podstawa programowa (wymagania szczegółowe), programy nauczania czy plany nauczania. W podstawie programowej dla podstaw przedsiębiorczości treści zgrupowane są w czterech działach: Gospodarka rynkowa; Rynek finansowy; Rynek pracy; Przedsiębiorstwo.

Przydział godzinowy został wskazany w części *Warunki i sposoby realizacji podstawy programowej*. Rekomenduje się następujący rozkład godzin na konkretny dział: dział I – minimum 8 godzin, dział II – 13 godzin, dział III – 12 godzin, dział IV – 19 godzin, czyli łącznie 52 godziny. Pozostałe godziny (8) nauczyciel może wykorzystać na rozszerzenie określonych treści według własnego uznania. Dodatkowy materiał proponują autorzy każdego z przywoływanych w niniejszej pracy programów, wystarczy wybrać spośród nich.

Twórcy podstawy programowej podkreślają, że w nauczaniu przedsiębiorczości najważniejsze jest kształtowanie u uczniów umiejętności związanych z podejmowaniem aktywności zawodowej (praca etatowa lub samozatrudnienie), której fundamentem jest zawsze wiedza ekonomiczna, i problematyka funkcjonowania rynku finansowego.

W programie *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* treści i cele szczegółowe zostały ujęte w sześciu blokach tematycznych:

- BLOK 1: Człowiek przedsiębiorczy w gospodarce rynkowej;
- BLOK 2: Państwo w gospodarce rynkowej;
- BLOK 3: Rynek finansowy w gospodarce rynkowej;
- BLOK 4: Rynek pracy w gospodarce rynkowej;
- BLOK 5: Kariera edukacyjno-zawodowa człowieka przedsiębiorczego w gospodarce rynkowej;
- BLOK 6: Przedsiębiorstwo w gospodarce rynkowej.

Powyższe treści zawierają poszerzenie podstawy programowej jedynie o takie, „które uzupełniają i pozwalają lepiej zrozumieć analizowane podczas zajęć problemy lub rozszerzają program o elementy wspierające kształcenie uczniów ze specjalnymi potrzebami” (Mikina 2019: 9), co skutkuje wprowadzeniem różnych zagadnień w ramach poszczególnych bloków

- w bloku I włączono: otwartość, asertywność, poczucie własnej wartości, pojęcie i rodzaje innowacji oraz transformacja polskiej gospodarki;
- w bloku II: zrównoważony rozwój gospodarki oraz politykę fiskalną państwa i jej narzędzia;
- w bloku III: źródła dochodów i główne kierunki wydatków w gospodarstwach domowych, oszczędności oraz formy obowiązkowego i dobrowolnego oszczędzania na emeryturę;

- w bloku IV: instytucje odpowiedzialne za wsparcie bezrobotnych i poszukujących pracy: urzędy pracy, Ochotnicze Hufce Pracy, agencje zatrudnienia, akademickie biura pracy, szkolne ośrodki kariery itp., podstawowe usługi rynku pracy, przepisy prawne w zakresie rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudniania osób niepełnosprawnych, instytucje wsparcia osób niepełnosprawnych na rynku pracy – PFRON (Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych);
- w bloku V nie wprowadzono dodatkowych treści;
- w bloku VI: przedsiębiorstwa innowacyjne, wsparcie dla rozwoju innowacji w polskich przedsiębiorstwach.

Program uwzględnia zaplanowane powroty do bardziej złożonych treści, co umożliwi ich opanowanie również uczniom z trudnościami.

Natomiast materiał i cele szczegółowe w programie nauczania *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* podzielone zostały na 38 jednostek, które pogrupowano w sześć części:

- 1. Kim jest człowiek przedsiębiorczy?
- 2. Jak działa gospodarka?
- 3. Jak funkcjonują przedsiębiorstwa?
- 4. Jak gospodarować finansami osobistymi?
- 5. Jak się odnaleźć na rynku pracy?
- 6. Jak prowadzić własne przedsiębiorstwo?

W kolejnych częściach autorzy proponują omówienie wymienionych zagadnień:

- Część 1: istota przedsiębiorczości, komunikacja interpersonalna, negocjacje i praca zespołowa. Sprzyjają one realizacji takich wymagań szczegółowych ujętych w punkcie IV podstawy programowej (Przedsiębiorstwo), zgodnie z którymi uczeń np.: zdobywa informacje o ludziach przedsiębiorczych i odnajduje w sobie samym cechy i umiejętności osoby przedsiębiorczej. Powinien także skutecznie się komunikować, świadomie uczestniczyć w negocjacjach i współpracować w zespole. Wyćwiczeniu tych umiejętności posłużą odpowiednie formy pracy (praca w grupie, indywidualna), metody (symulacje, dyskusje, analiza przypadków) czy narzędzia (karty samooceny).
- Część 2: rynek, pieniądz i jego obiekt, gospodarka rynkowa i inne systemy gospodarcze, podmioty gospodarki rynkowej, koniunktura, rola państwa w gospodarce, makroekonomia, czyli zagadnienia ujęte głównie w punkcie I podstawy programowej (Gospodarka rynkowa). By osiągnąć zamierzone cele nauczyciel powinien sięgnąć m.in. po metody wymagające od uczniów samodzielnych poszukiwań informacji, wnioskowania na podstawie danych statystycznych, czytania wykresów i schematów, porównywania modeli, dyskusji (gromadzenia argumentów), wskazywania przyczyn i skutków itp.
- Część 3: dotyczy funkcjonowania przedsiębiorstwa w jego otoczeniu, zarządzania przedsiębiorstwem, jego finansami, marketingu, etyki i społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw, co ujęte jest głównie w punkcie IV podstawy programowej (Przedsiębiorstwo). Realizacji założeń programu w tej części sprzyjać będą dyskusje, analizy przypadków i reklam, stosowanie narzędzi matematyki do obliczania przychodów czy podatków, oceny ryzyka, poszukiwania informacji itp.
- Część 4 przenosi ucznia w świat osobistych finansów, uczy postrzegania siebie jako konsumenta. Poza tym poznaje on świat bankowości, ZUS-u i innych instytucji rynku finansowego, zatem realizowane są tu głównie wymagania podstawy

programowej ujęte w punkcie I i II (Gospodarka rynkowa i Rynek finansowy). Znow należy tu sięgnąć po narzędzia matematyki – obliczanie stóp procentowych, warto stosować metody oparte na analizie dokumentów (np. umów), porównywania ofert, wyszukiwania informacji itp.

- Część 5 obejmuje zagadnienia związane z punktem III podstawy programowej (Rynek pracy): funkcjonowanie rynku pracy, kariera zawodowa, poszukiwanie pracy, prowadzenie rozmów kwalifikacyjnych, przyjmowanie i zwalnianie pracowników, prawa i obowiązki pracownicze itp. W tej części najbardziej przydatne będą wszelkie symulacje i dramy, np. wchodzenie w rolę osoby poszukującej pracy, prowadzenie rozmów kwalifikacyjnych itp. Tym razem obliczenia matematyczne znow okażą się niezbędne. Należy także analizować z uczniami zapisy prawne, a uczniowie będą doskonalili umiejętność poszukiwania informacji na temat prawa pracy, działalności związków zawodowych itp.
- Część 6 odnosi się głównie do zagadnień podstawy programowej ujętych w punkcie IV, ale tak naprawdę nawiązuje po trosze do wszystkich poznanych zagadnień. Tu uczeń mierzy się z planowaniem własnej działalności przedsiębiorstwa, dlatego sprawdzi się to na pewno metoda projektu.

Autorzy programu podkreślają, że kolejność realizowanych treści nie jest przypadkowa, lecz wynika ze związków merytorycznych. „Pierwsze trzy części programu nauczania mają charakter bardziej ogólny, natomiast pozostałe trzy części mają charakter bardziej praktyczny – przygotowują one ucznia do zarządzania swoimi finansami oraz do jednej z dwóch ról odgrywanych później przez niego w życiu zawodowym: pracownika lub przedsiębiorcy (pracodawcy)” (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 11). Realizując podstawę programową z podstaw przedsiębiorczości zgodnie z programem nauczania *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* należy pamiętać, że ma on charakter liniowy, treści są realizowane po kolei, zgodnie z ustalonym porządkiem.

Niektóre obszary tematyczne uzupełniono o treści wykraczające poza podstawę programową, by wyposażać ucznia w umiejętności potrzebne mu w dalszym życiu. Najwięcej treści dodatkowych zaplanowano w części IV, są to: planowanie budżetu gospodarstwa domowego (w jednostce 18); lista ostrzeżeń publicznych KNF (Komisji Nadzoru Finansowego), problematyka dotycząca biur i domów maklerskich (w jednostce 20); umowy zawierane przez konsumentów i konsekwencje ich podpisania bez przeczytania i zrozumienia, możliwość spłaty kredytu przy określonym dochodzie, pętla kredytowa, zagrożenia wynikające ze współpracy z firmami parabankowymi (w jednostce 23); płynność różnych form oszczędzania i inwestowania (w jednostce 24); stopa zastąpienia (w jednostce 26). W części V autorzy proponują (w jednostce 30) formy wyboru pracowników przez pracodawców inne niż rozmowa kwalifikacyjna, a części VI – profil zaufany (w jednostce 37).

Podczas realizacji treści kształcenia ujętych w podstawie programowej i programach należy pamiętać o zasadach edukacji włączającej. Uczniowie mają różne potrzeby edukacyjne, wynikające czasem z deficytów i dysfunkcji, ale warto pamiętać i o tym, że każdy uczeń to indywidualność, ich kompetencje także są zróżnicowane. By uczniowie mogli osiągnąć niezbędne wyniki, muszą się zaangażować i pokonać przeszkody, także te niezależne od nich, np. fizyczne. Żeby zatem umożliwić uczniom opanowanie treści kształcenia, nauczyciel musi brać pod uwagę, że każdy uczeń osiągnie założone efekty w swoim tempie. To założenie pozwoli nauczycielowi podstaw przedsiębiorczości

indywidualizować pracę, biorąc pod uwagę stopień trudności realizowanych zadań, sposób formułowania poleceń, wykorzystywanie metody stopniowania trudności. Uczniowi ze SPE często towarzyszy poczucie porażki, gdyż to, co innemu przychodzi z łatwością (w ocenie ucznia), od niego wymaga większego nakładu pracy, dlatego często trzeba go wesprzeć pozytywną informacją zwrotną, motywującą go do dalszej pracy, zachęcającą do podjęcia wysiłku i wzmacniającą samoocenę.

Autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* zachęcają nauczyciela do tego, by realizując treści kształcenia, modyfikowali je, dostosowywali sposoby ich przekazywania lub wymagania do potrzeb ucznia z indywidualnymi potrzebami edukacyjnymi. „Ponadto należy zwrócić uwagę na fakt, że w programie nauczania *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* znajdują się treści poświęcone specyfice zatrudnienia osób niepełnosprawnych oraz wsparciu udzielanemu osobom niepełnosprawnym podejmującym działalność gospodarczą. Podczas ich realizacji w klasie, w której znajdują się osoby z niepełnosprawnościami, wskazane by było dostosowanie tych treści do typu niepełnosprawności konkretnego ucznia” (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 31). Z kolei autorka programu *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* podkreśla, że zaproponowany przez nią układ celów kształcenia i treści nauczania odzwierciedla potrzeby uczniów, bo „odwołuje się do ich doświadczeń, zainteresowań, obserwacji i przyszłych wyzwań oraz motywuje do aktywnego, odpowiedzialnego i świadomego uczestniczenia w gospodarce rynkowej w różnych jej aspektach. Program może być również wykorzystany do pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, szczególnie w jego warstwie motywującej do rozwijania swoich mocnych stron i znalezienia własnego satysfakcjonującego miejsca na rynku pracy” (Mikina 2019: 9). Ponadto autorka proponuje, by w treściach wykraczających poza podstawę programową uwzględnić potrzeby osób ze SPE poprzez realizację zagadnień: „przepisy prawne w zakresie rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudniania osób niepełnosprawnych, instytucje wsparcia osób niepełnosprawnych na rynku pracy – PFRON” (tamże: 10).

Dostosowanie wymagań do potrzeb ucznia ze SPE wymaga szeregu różnorodnych działań, takich jak np. podzielenie materiału na mniejsze części wykonywanie ćwiczeń z uwzględnieniem przerw, pomoc nauczyciela lub ucznia przy rozwiązywaniu trudniejszych zadań, stopniowe włączanie ucznia do zadań i stopniowe zwiększanie jego samodzielności, poszanowanie autonomii ucznia przy wykonywaniu zadań, dobieranie tekstów o różnym stopniu trudności, wydłużenie lub skrócenie czasu pracy i wiele innych. Można też dostosować sposoby komunikowania się z uczniem np. poprzez budowanie zwiezłych, bardziej konkretnych komunikatów, powtarzanie poleceń i instrukcji, naprowadzanie. Pomoże też zaproponowanie uczniom robienia różnych notatek (zamiast linearnych), takich, które będą im najbardziej odpowiadały (np. przy pomocy map myśli, ilustracji, symboli itp.).

Najważniejsze umiejętności zdobywane przez uczniów liceum/technikum sformułowane zostały w podstawie programowej, a dokładnie w jej preambule (Dz. U. 2018, poz. 467 z późn. zm.):

1. Myślenie, które należy rozumieć bardzo szeroko, „jako złożony proces umysłowy, polegający na tworzeniu nowych reprezentacji za pomocą transformacji dostępnych informacji, obejmującej interakcję wielu operacji umysłowych: wnioskowanie, abstrahowanie, rozumowanie, wyobrażanie sobie, sądzenie, rozwiązywanie

problemów, twórczość. Dzięki temu, że uczniowie szkoły ponadpodstawowej uczą się równocześnie różnych przedmiotów, możliwe jest rozwijanie następujących typów myślenia: analitycznego, syntetycznego, logicznego, komputacyjnego, przyczynowo-skutkowego, kreatywnego, abstrakcyjnego; zachowanie ciągłości kształcenia ogólnego rozwija zarówno myślenie percepcyjne, jak i myślenie pojęciowe. Synteza obu typów myślenia stanowi podstawę wszechstronnego rozwoju ucznia". Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: burza mózgów, którą można stosować, gdy poszukiwane są różne sposoby rozwiązywania problemów związanych np. z funkcjonowaniem przedsiębiorstwa; kreatywne projekty tworzenia nowego produktu lub usługi; sporządzenie biznesplanu; analiza SWOT otoczenia przedsiębiorstwa, planowanie przy wykorzystaniu metody SMART (od ang. *specific, measurable, attractive, realistic, time-bound*) i in.

2. Czytanie, dla którego również stworzono definicję: „umiejętność łącząca zarówno rozumienie sensów, jak i znaczeń symbolicznych wypowiedzi; kluczowa umiejętność lingwistyczna i psychologiczna prowadząca do rozwoju osobowego, aktywnego uczestnictwa we wspólnocie, przekazywania doświadczeń między pokoleniami". Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: czytanie ze zrozumieniem aktów prawnych; zrozumienie zakresu działania Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów na podstawie materiałów źródłowych, zbieranie i analizowanie informacji o rynku, klasyfikowanie przedsiębiorstw, rozróżnianie umów o pracę, analizowanie umów kredytu lub pożyczki itp.
3. Umiejętność komunikowania się w języku ojczystym i w językach obcych, zarówno w mowie, jak i w piśmie, rozumiane w podstawie programowej jako: „istotna umiejętność społeczna, której podstawą jest znajomość norm językowych oraz tworzenie podstaw porozumienia się w różnych sytuacjach komunikacyjnych". Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: opracowanie dokumentów aplikacyjnych o pracę nie tylko w języku polskim; symulacja rozmowy o pracę w języku polskim i angielskim; referaty; negocjowanie umów o pracę, formułowanie zasad przestrzegania bhp na stanowiskach pracy, opracowywanie dokumentów aplikacyjnych dotyczących otrzymania pracy na podstawie konkretnej oferty, napisanie skargi do Rzecznika finansowego.
4. „Kreatywne rozwiązywanie problemów z różnych dziedzin ze świadomym wykorzystaniem metod i narzędzi wywodzących się z informatyki, w tym programowanie". Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: porównanie oprocentowania lokat bankowych oraz kredytów; obliczenie ceny równowagi rynkowej, analizowanie mierników i wskaźników rynku pracy, porównywanie ofert zakładów ubezpieczeń itp.
5. „Umiejętność sprawnego posługiwania się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi, w tym dbałość o poszanowanie praw autorskich i bezpieczne poruszanie się w cyberprzestrzeni". Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: krótkie quizy na początku lekcji z wykorzystaniem platformy Kahoot!, sprawdzian z możliwością korzystania z internetu, komunikacja z potencjalnymi klientami celem przeprowadzenia analizy rynku, wykonywanie prezentacji efektów pracy, analiza wiarygodnych źródeł internetowych przy podejmowaniu decyzji finansowych, reklama firmy w mediach społecznościowych,

poszukiwanie pracy w zasobach internetu, tworzenie dokumentów aplikacyjnych z użyciem technologii informatycznych itp.

6. „Umiejętność samodzielnego docierania do informacji, dokonywania ich selekcji, syntezy oraz wartościowania, rzetelnego korzystania ze źródeł”. Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: przeprowadzenie badania rynku, analiza sytuacji finansowej spółki, analiza wskaźników zatrudnienia, analiza przepisów prawa pracy itp.
7. „Nabywanie nawyków systematycznego uczenia się, porządkowania zdobytej wiedzy i jej pogłębiania”. Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: lekcje przygotowywane i prowadzone przez uczniów, zajęcia prowadzone metodą odwróconej lekcji, przygotowanie się do prowadzenia rozmów kwalifikacyjnych, samodzielne gromadzenie materiałów, wykorzystywanie zasobów internetu w samodzielnym poszukiwaniu informacji na tematy gospodarcze, analizowanie swojej roli w zespole, tworzenie map myśli, dokonywanie autoewaluacji itp.
8. „Umiejętność współpracy w grupie i podejmowania działań indywidualnych”. Propozycje realizacji na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości: projekt grupowy; prezentacja grupowa i indywidualna; poster grupowy, doskonalenie pracy w zespole, rozumienie swojej roli w zespole itp.

Wiele ważnych i cennych uwag dotyczących sposobu realizacji treści przedmiotowych sprzyjających kształceniu umiejętności miękkich nauczyciel podstaw przedsiębiorczości znajdzie w preambule do przedmiotu oraz w warunkach i sposobach realizacji (podstawa programowa). Części te bywają pomijane przy analizie wymagań, jednak należy się im z uwagą przyjrzeć. Warunki i sposoby realizacji określają podział godzin przeznaczony na poszczególne działy, co zostało uwzględnione w obu programach nauczania. Zwraca się w nich jednak uwagę na to, że fundamentalne dla podstaw przedsiębiorczości jest kształcenie umiejętności związanych z podejmowaniem w przyszłości przez uczniów aktywności zawodowej w ramach pracy w różnych formach zatrudnienia, zatem kluczowe jest podejście do omawianych treści pod kątem życiowej przydatności. Realizacja treści nauczania powinna się rozpocząć od rozumienia pojęć państwa i rynku, różnych systemów ekonomicznych i funkcjonowania gospodarstw domowych, rozumianych jako konsumentów na rynku. Stanowi to punkt wyjścia do pokazania, czym są i jak funkcjonują różnego typu przedsiębiorstwa.

Następnie powinno być wyjaśnione funkcjonowanie gospodarstw domowych i przedsiębiorstw na rynku finansowym i rynku pracy. Należy przy tym kształtować u uczniów świadomość, że staną się oni w przyszłości pracownikami albo pracodawcami i będą musieli zarabiać, i świadomie zarządzać swoimi finansami, oszczędzając je lub korzystnie i bezpiecznie inwestując. Uczeń powinien działać na realnych przykładach, poznawać i dokonywać oceny produktów finansowych, powinien się uczyć podejmowania mądrych decyzji w świecie finansów, rozumiejąc ich rozmaite konsekwencje.

Z kolei podczas poznawania rynku pracy uczniowie mają poznawać swoje mocne i słabe strony, uczyć się dokonywać wyboru własnej drogi zawodowej i nabyć umiejętności skutecznego poszukiwania pracy. Powinni poznać prawo pracy i formy zatrudnienia, zrozumieć konieczność samorozwoju i nabyć umiejętności aplikowania na konkretne stanowisko przy pomocy samodzielnie stworzonej dokumentacji aplikacyjnej.

Uczniowie powinni też pogłębić wiedzę na temat funkcjonowania przedsiębiorstwa w otoczeniu i nabyć umiejętność sporządzania biznesplanu, którego stworzenie powinno się odbyć w ramach realizacji projektu. Uczniowie powinni się zapoznać z kolejnymi elementami przygotowywanej pracy projektowej, tj. powinni nabyć wiedzę i umiejętności z zakresu wyboru formy organizacyjno-prawnej, rejestracji, analizy rynku, zarządzania, marketingu oraz spraw finansowych przedsięwzięcia.

Najważniejsze w nauczaniu podstaw przedsiębiorczości jest podejście praktyczne do nauczanych treści. Uczeń powinien nabyć konkretne umiejętności życiowe, istotne z punktu widzenia rynku pracy, jak czytanie fragmentów aktów prawnych (Kodeks pracy, Kodeks cywilny, ustawa o swobodzie działalności gospodarczej), czytanie umów, regulaminów, zapisów ogólnych warunków ubezpieczenia i ich analizowanie.

Nauczyciel powinien przy tym kształtować postawy etyczne u uczniów – uczciwość w pracy i biznesie, docenianie roli przedsiębiorcy w życiu społeczno-gospodarczym. Treści podstaw przedsiębiorczości skorelowane są z wieloma innymi zagadnieniami poruszonymi na różnych przedmiotach: geografii, wiedzy o społeczeństwie, matematyki, historii.

Preambuła do przedmiotu podkreśla z kolei, że zadaniem nauczycieli jest uczynienie z uczniów aktywnych uczestników gospodarki rynkowej. „Przedmiot podstawy przedsiębiorczości stanowi zatem syntezę wybranych celowo elementów wiedzy z zakresu ekonomii, zarządzania i finansów, wzbogaconej elementami geografii społeczno-ekonomicznej, politologii, socjologii, psychologii oraz prawa” (Dz. U. 2018, poz. 467). Jednym z głównych celów dydaktycznych podstaw przedsiębiorczości jest przygotowanie uczniów do wpływania na swoją przyszłość zawodową poprzez umiejętność planowania. Na tym się nie kończy kształtowanie umiejętności uniwersalnych, ważnych z punktu widzenia życiowego. Uczniowie nabywają też zdolność do czynności prawnych oraz kierowania swoją karierą zawodową, stają się konkurencyjni na rynku pracy. Dzięki temu kształtowane są w nich kompetencje w zakresie przedsiębiorczości, umiejętności elastycznego zachowania na rynku pracy i zarządzania. „Lekcje podstaw przedsiębiorczości wspierają uczniów w samorozwoju oraz chęci inwestowania w siebie i uczenia się przez całe życie, w sytuacji dynamicznie zmieniających się warunków otoczenia i rozwoju gospodarki opartej na wiedzy” (tamże).

Oprócz kształtowania umiejętności ponadprzedmiotowych na lekcjach przedsiębiorczości należy wziąć pod uwagę także konieczność kształtowania kompetencji kluczowych. W literaturze przedmiotu zazwyczaj definiuje się kompetencje poprzez ich komponenty, wśród których najczęściej wymienia się wiedzę, umiejętności i postawy. Tak właśnie kompetencje zostały opisane przez Komisję Europejską jako – „połączenie wiedzy, umiejętności i postaw odpowiednich do sytuacji” (Dz. Urz. UE 2018, C189/1).

Wyróżnia się osiem kompetencji kluczowych:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii;
- kompetencje cyfrowe;

- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie przedsiębiorczości;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Kształtowanie tych kompetencji kluczowych na lekcjach podstaw przedsiębiorczości jest ważne z kilku powodów. Współcześnie następuje permanentny rozwój i postęp tworzący obszary jednocześnie szans i ryzyka. Kompetencje kluczowe dla jednostki są sposobem na maksymalizację szans i jednocześnie sposobem na minimalizację ryzyka. Powyższe powoduje dezaktualizację wiedzy zdobytej w kształceniu formalnym. Wiedza nie dość, że się dezaktualizuje i dewaluje, to dodatkowo powinna być transformowalna w umiejętności i postawy adekwatne do wymogów rynku pracy. Kompetencje kluczowe w obliczu gospodarki opartej na wiedzy i społeczeństwa informacyjnego powinny dawać możliwość permanentnej aktualizacji wiedzy i kwalifikacji. Używając porównania tego zjawiska do świata informatyki, kompetencje kluczowe powinny być oprogramowaniem umożliwiającym automatyczny *update* jednostki pod względem elementów indywidualnego potencjału zawodowego i społecznego (Białach 2012). Dlatego też rozwijanie kompetencji kluczowych jest bardzo ważne z punktu widzenia rynku pracy, bo znacząco wpływa także na kształtowanie umiejętności miękkich.

Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości realizowane będą wszystkie kompetencje, co podkreślają autorzy programów. W programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* zauważają, że podczas lekcji przedsiębiorczości należy zwracać uwagę na kształtowanie wszystkich kompetencji, a nie tylko kompetencji w zakresie przedsiębiorczości realizowane na każdej lekcji przedmiotu. W programie znaleźć można wartościowe zestawienie tabelaryczne ukazujące przykładowe sposoby kształtowania kompetencji kluczowych na lekcjach. Z kolei w programie *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* autorka zaznacza, że kształtowanie wszystkich kompetencji kluczowych należy traktować holistycznie i wykorzystać do tego celu interdyscyplinarność przedmiotu.

By wspierać i promować te działania, bardzo przydatne będą w tym kontekście metodyki uczenia się, na przykład oparte na sztuce, zabawie, na grach, które mogą wzmocnić motywację do uczenia się i zaangażowanie w uczenie się. Analogicznie, uczenie się eksperymentalne, uczenie się oparte na pracy i metody naukowe w naukach przyrodniczych, technologii, inżynierii i matematyce (STEM – od ang. *science, technology, engineering, mathematics*) mogą wspierać rozwój wielu innych kompetencji (Kołomyjska).

W ramach kształtowania umiejętności rozumienia i tworzenia informacji nauczyciel podstaw przedsiębiorczości powinien stwarzać na lekcji sytuacje sprzyjające identyfikowaniu, rozumieniu, wyrażaniu, tworzeniu i interpretowaniu pojęć związanych z przedmiotem, np. takich jak: rynek, podatki, przedsiębiorstwo, ubezpieczenia, kredyty itp. Uczniowie powinni doświadczać uczuć na lekcjach i interpretować je (drama – rozmowa kwalifikacyjna), uczeń powinien uczyć się rozróżniania faktów i opinii w mowie i piśmie, np. podczas analizy artykułów prasowych o zmianach podatkowych czy dziennikarskich programów dotyczących wydarzeń gospodarczych. Podczas lekcji należy dać uczniowi możliwość rozwijania tych kompetencji przy wykorzystaniu obrazów, dźwięków i materiałów cyfrowych. Wszystkie tematy związane ze zdolnością skutecznego komunikowania się i porozumiewania się z innymi osobami będą znacząco podnosić te kompetencje.

Kompetencje w zakresie wielojęzyczności rozumiane jako zdolność do skutecznego i poprawnego korzystania z różnych języków, by się właściwie porozumieć, będą na lekcjach przedsiębiorczości kształtowane, jeśli np. nauczyciel zachęci uczniów do korzystania z materiałów publikowanych w innych językach (np. dotyczących negocjacji, stresu czy możliwości znalezienia pracy za granicą).

Kompetencje matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii to bardzo szeroki zakres różnych umiejętności. Kompetencje matematyczne jako zdolność rozwijania i wykorzystywania myślenia i postrzegania matematycznego w celu rozwiązywania codziennych problemów będą na lekcjach przedsiębiorczości kształtowane np. podczas wykorzystywania logicznego myślenia i analizowania zestawień danych cyfrowych, roczników statystycznych, podczas obliczania podatków, obliczania i porównywania stóp procentowych czy projektowania finansów przedsiębiorstwa. Natomiast kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych będą kształtowane, gdy np. dokonywać się będzie obserwacji i analizy funkcjonowania przedsiębiorstwa w środowisku. Kompetencje techniczne i inżynierskie rozumiane jako stosowanie wiedzy i metod w odpowiedzi na postrzegane ludzkie potrzeby lub wymagania będą kształcone podczas zajęć przeznaczonych np. na sporządzanie biznesplanu.

Należy zachęcać uczących się, kadrę edukacyjną oraz organizatorów kształcenia do korzystania z technologii cyfrowych w celu usprawnienia uczenia się oraz wsparcia rozwoju kompetencji cyfrowych. Dobrze jest wykorzystywać narzędzia cyfrowe w całym procesie szkoleniowym lub edukacyjnym, na każdym z jego etapów. Kompetencje cyfrowe pojawią się na lekcjach podstaw przedsiębiorczości, gdy nauczyciel uwzględni w procesie dydaktycznym krytyczne i odpowiedzialne korzystanie z technologii cyfrowych i wykorzystywanie ich do celów uczenia się, pracy i udziału w społeczeństwie. Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości należy zatem stwarzać okazje do korzystania z informacji i danych zamieszczonych w internecie (np. dotyczących finansów przedsiębiorstw mogących posłużyć za wzory), komunikowania się i współpracy oraz umiejętności korzystania z mediów podczas lekcji. Jeśli uczniowie będą robić swoje prezentacje, to tworzenie treści cyfrowych również mieści się w tych kompetencjach. Temat bezpiecznego przechowywania danych cyfrowych będących własnością pracodawcy podniesie kompetencje uczniowskie związane z cyberbezpieczeństwem, tak jak i poruszanie problemu przestrzegania praw autorskich oraz kwestii związanych z własnością intelektualną.

Kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się są bardzo szeroko rozumiane. Zdolność do autorefleksji czy skutecznego zarządzania czasem i informacjami, do efektywnej pracy z innymi to bardzo ważne cechy kształtowane w ramach tych kompetencji. Nauka znacznej części kompetencji przyszłości wymaga interakcji między uczniami i pracy w zespole. Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości, by kształtować te kompetencje, może wykorzystać scenariusze lekcji oraz metody eksponujące, które wymagają pracy w zespole, aby dać uczniom szansę sprawdzenia swoich umiejętności w takiej formie pracy. W większości zawodów uczniowie będą w przyszłości pracowali w zespołach lub w grupach. Proces kształcenia uczniów, szczególnie w ramach przedmiotu podstawy przedsiębiorczości, powinien więc w jak największym stopniu odzwierciedlać wyzwania czekające ich w przyszłym życiu zawodowym.

W zakresie tych kompetencji należy także poruszać tematy dotyczące zachowania odporności psychicznej oraz zarządzania procesem własnego uczenia się i planowania oraz realizacji kariery zawodowej. Wszystkie te zagadnienia zawarte są w podstawie programowej. Kompetencje społeczne, często nazywane również kompetencjami miękkimi, są bardzo ważnym aspektem nauczania podstaw przedsiębiorczości. Umiejętności nabywane w ramach tych kompetencji to przykładowo negocjacje (jeden z czterech typów rozwiązywania konfliktów, do których zaliczyć można również unikanie), rozpoczęcie nieformalnej dyskusji i mediacje. Nauczyciel przedsiębiorczości może uatrakcyjnić zajęcia poprzez wykorzystanie dramy lub gier symulacyjnych (prezentujących przykładowo różne techniki negocjacyjne). Najważniejszym celem nauczyciela powinno być wytłumaczenie uczniom, aby w swoim życiu jak najczęściej starali się negocjować integracyjnie. Proces ten obejmuje połączenie ustępstw związanych z tworzeniem wartości w połączeniu z kreatywnym rozwiązywaniem problemów. Inaczej nazywa się je negocjacjami win-win (wygrany – wygrany). Drugim typem negocjacji są negocjacje dystrybucyjne. Samo słowo dystrybucja oznacza, że jedna ze stron traci coś podczas procesu – dlatego, że istnieje ograniczona liczba rzeczy rozdysponowywanych między zaangażowane osoby. Ten rodzaj negocjacji jest porównywany do dzielenia tortu, którego rozmiaru nie da się powiększyć. Uczniowie mogą ćwiczyć te umiejętności pod nadzorem nauczyciela, grając również w gry planszowe, przykładowo w grę Monopoly. Gra ta, oprócz planowania biznesowego i przemyślaných inwestycji, pozwala również uczestnikom negocjować wymianę aktywów pomiędzy sobą. Włączenie elementu gier do procesu uczenia się wpłynie pozytywnie na atrakcyjność zajęć oraz zaangażowanie uczniów.

Podczas lekcji podstaw przedsiębiorczości należy także zwrócić uwagę na kształcenie kompetencji obywatelskich. Wszystkie zagadnienia dotyczące polskiego prawa pracy, polskiej gospodarki, polskich instytucji finansowych będą sprzyjały ich kształtowaniu, bo będą podnosiły zdolność uczniów do pełnego uczestnictwa w życiu obywatelskim i społecznym. Nauczyciel przedsiębiorczości, wprowadzając uczniów w świat pojęć i struktur społecznych, prawnych, gospodarczych i politycznych, w kontekście globalnego rynku i zrównoważonego rozwoju, kształtuje również kompetencje obywatelskie.

I wreszcie kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej, które obejmują sposoby kreatywnego wyrażania i komunikowania pomysłów będą kształtowane na lekcjach przedsiębiorczości, jeśli uczniowie będą brali udział w zdarzeniach z wykorzystaniem elementów dramy, jeśli obejrzą i omówią film dotyczący życia gospodarczego, wskażą powiązania literackie ze światem przedsiębiorczości (np. Wokulski jako przedsiębiorca, szklane domy jako idea). Jeżeli nauczyciel da uczniom możliwość rozwijania kreatywności podczas tworzenia biznesplanu dla własnego przedsiębiorstwa, kompetencje te na pewno nie zostaną pominięte w procesie dydaktycznym na lekcjach przedsiębiorczości. Ich kształtowaniu będzie służyło także nakłanianie uczniów do wyrażania własnych pomysłów oraz doświadczania swojej roli w społeczeństwie w wielu kontekstach i na wiele różnych sposobów podczas lekcji (np. podczas spoglądania na problem z wielu perspektyw i punktów widzenia).

Uczenie się kompetencji kluczowych może być przyjemniejsze i ciekawsze dzięki podejściu interdyscyplinarnemu, łączeniu wiedzy i umiejętności z różnych dziedzin

podczas tych samych aktywności. Warto poszukać takiej formy podnoszenia kompetencji, która będzie dla każdego najlepszym i najciekawszym rozwiązaniem w zakresie uczenia się.

Kompetencje kluczowe należy kształcić i doskonalić na każdym etapie swojego życia, a szczególnie na etapie szkoły ponadpodstawowej. W nabywaniu umiejętności podstawowych i podnoszeniu kompetencji kluczowych sprzyjać może:

- Systematyczne wzbogacanie uczenia się formalnego (w szkole) przez kompetencje społeczne, uczenie się emocjonalne, sztukę, dziedzictwo kulturowe – na lekcjach podstaw przedsiębiorczości nauczyciel kształtuje je poprzez stosowanie pracy w grupach, realizacji projektów edukacyjnych, czytaniu życiorysów wielkich przedsiębiorców i wzorowaniu się na nich, stosowaniu korelacji międzyprzedmiotowej (np. z językiem polskim, gdy uczniowie mogą obserwować postacie literackie wykazujące się przedsiębiorczością itp.).
- Prozdrowotna aktywność fizyczna, która sprzyja prowadzeniu świadomego, zorientowanego na przyszłość i aktywnego trybu życia. Taka aktywność uczy także umiejętności planowania i osiągania celów osobistych – w ramach lekcji przedsiębiorczości będzie ona widoczna, gdy będą realizowane zagadnienia związane z formułowaniem celów, pisanem biznesplanów itp.
- Wzmacnianie od najmłodszych lat kompetencji osobistych, społecznych, umiejętności i chęci uczenia się i ciągłego rozwoju – zagadnienia związane z autorefleksją, analizowaniem swoich mocnych i słabych stron, pisanem CV, poszukiwaniem pracy itd.
- Branie udziału w stażach, praktykach, wymianie doświadczeń, aktywne uczenie się i doskonalenie nabywanie doświadczeń w zakresie np.: przedsiębiorczości, poprzez praktyki w firmach lub wizyty przedsiębiorców w instytucjach kształcenia i szkolenia – realizacja m.in. projektów interdyscyplinarnych czy eTwinning na lekcjach podstaw przedsiębiorczości.
- Nabywanie doświadczeń w zakresie np.: przedsiębiorczości, poprzez praktyki w firmach lub wizyty przedsiębiorców w instytucjach kształcenia i szkolenia – na lekcjach przedsiębiorczości posłużą temu na pewno wyjścia edukacyjne do przedsiębiorstw, wizyty przedsiębiorców w szkole, które można zrealizować we współpracy z doradcą zawodowym.
- Zdobywanie praktycznych doświadczeń przedsiębiorczych, poprzez np.: ćwiczenia z kreatywności, startupy, symulacje biznesowe czy uczenie się przedsiębiorczości oparte na projektach, mogą przynosić korzyści zarówno młodym ludziom, jak również dorosłym oraz wykładowcom i trenerom.
- Kompetencje w zakresie wielojęzyczności można rozwijać dzięki współpracy z zagranicznymi instytucjami i systemami kształcenia, szkolenia i uczenia się, mobilności kadry edukacyjnej i osób uczących się oraz wykorzystywaniu portali internetowych działających w tym obszarze – na lekcjach przedsiębiorczości posłużą temu analiza stron anglojęzycznych, pisanie CV w języku innym niż polski, czytanie ogłoszeń o pracę zamieszczanych przez przedsiębiorców w językach obcych itp.
- W momencie znalezienia się w niekorzystnej sytuacji osobistej lub życiowej warto poszukać wsparcia skierowanego na poprawę włączenia społecznego, środowiskowego tak, by możliwa była realizacja potencjału edukacyjnego danego człowieka. Takie wsparcie może obejmować wsparcie językowe, edukacyjne, szkoleniowe, akademickie

lub społeczno-emocjonalne, metodę partnerskiego coachingu, doradztwo zawodowe lub pomoc materialną – treści te będą realizowane na lekcjach przedsiębiorczości w kontekście analizy rynku pracy, bezrobocia, czynnego poszukiwania pracy itp.

- Ciekawość, potrzeba ciągłego uczenia się, dowiadywania się rzeczy nowych znacząco pomagają w podnoszeniu własnych kompetencji i kwalifikacji – umiejętności kształtowane na lekcjach przedsiębiorczości m.in. podczas analizy mocnych i słabych stron, konieczności doksztalcenia się na rynku pracy, kształcenia postaw elastycznych na rynku pracy (Kołomyjska).

Treści szczegółowe podstaw przedsiębiorczości ujęte w podstawie programowej powinny budzić refleksje nauczyciela nad sposobami kształtowania nie tylko kompetencji kluczowych, ale i umiejętności miękkich na lekcjach. W praktyce są one ze sobą splecione, przenikając się nawzajem. Do najważniejszych umiejętności miękkich przydatnych na rynku pracy można zaliczyć:

- zespołowość (otwartość na potrzeby innych, przyjmowanie różnych ról podczas pracy w zespole, myślenie zespołowe – firma to zespół, nawiązywanie dobrych interakcji, dbałość o dobrą atmosferę i komunikację w zespole, wypracowywanie kompromisów, zdolności perswazyjne itp.);
- umiejętności interpersonalne i efektywna komunikacja (opanowanie zasad efektywnej komunikacji, dobieranie stylu i tonu wypowiedzi stosownie do sytuacji, wykonywanie instrukcji przełożonych, wyjaśnianie zawłości ustaleń innym – współpracownikom i klientom, nawiązywanie właściwych relacji z innymi, integrowanie się ze współpracownikami, umiejętność pracy pod presją czasu i odporność na stres, komunikatywność i umiejętność pracy w grupie, zdolności perswazyjne, życzliwość i pozytywne nastawienie do ludzi, świetna organizacja pracy, także przy pracy zdalnej itp.);
- zdolność przystosowania się do środowiska pracy i elastyczność (cechy człowieka przedsiębiorczego i dobrego pracownika: chęć kształcenia się, zdobywania nowych kompetencji, otwartość na wyzwania, dostosowywanie się do zmian, łatwość w realizowaniu zadań i skupienie na celu, doskonałe zarządzanie czasem i terminowość i in.);
- skuteczne mierzenie się z problemami i ich rozwiązywanie (dokonywanie analizy, krytyczne myślenie, kreatywne poszukiwanie rozwiązań i ich generowanie, logiczne myślenie, duża kreatywność i innowacyjność itp. jako umiejętności potrzebne podczas wykonywania pracy i mierzenia się z wyzwaniami zawodowymi);
- umiejętność właściwego reagowania na krytykę (przyjmowanie konstruktywnej krytyki podczas wykonywania roli zawodowej, branie pod uwagę opinii innych w celu ulepszenia swojej pracy, chęć do nauki i samorozwoju i in.);
- pewność siebie, zdolności przywódcze, umiejętność zarządzania zespołem (jasne formułowanie idei, umiejętność przekonania innych do wizji, asertywność, budowanie zaufania, rozwiązywanie konfliktów, motywowanie pracowników w zespołach, duża motywacja do pracy, delegowanie zadań i skuteczne ich egzekwowanie itp. – cechy lidera, przedsiębiorcy, pracodawcy).

Kształtowanie na lekcjach podstaw przedsiębiorczości kompetencji kluczowych i umiejętności miękkich zgodnie z podziałem treści zaproponowanym w podstawie programowej może się przedstawiać następująco (Dz.U. 2018, poz. 467):

„I. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, gospodarka nakazowo-rozdzielcza (centralnie planowana) i rynkowa, rodzaje rynków, podmioty gospodarki rynkowej, struktury rynkowe, mechanizm rynkowy, fazy cyklu koniunkturalnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku.

Uczeń:

- 1) identyfikuje cechy człowieka o postawie przedsiębiorczej, rozpoznaje je u siebie oraz określa związek zachowania się osoby przedsiębiorczej z szansami, jakie stwarza gospodarka rynkowa;
- 2) rozumie rolę umiejętności w zakresie komunikacji interpersonalnej jako elementu postawy przedsiębiorczej oraz stosuje różne formy komunikacji werbalnej i niewerbalnej we współdziałaniu z innymi uczestnikami rynku;
- 3) dostrzega znaczenie przedsiębiorczości, w tym innowacyjności i kreatywności w życiu osobistym i rozwoju społeczno-gospodarczym w skali lokalnej, regionalnej, krajowej i globalnej;
- 4) na tle cech gospodarki nakazowo-rozdzielczej (centralnie planowanej) wykazuje zalety gospodarki opartej na mechanizmie rynkowym, doceniając fundamentalne wartości, na jakich się opiera (wolność gospodarcza, prywatna własność);
- 5) analizuje funkcje rynku i rozróżnia rodzaje rynków;
- 6) charakteryzuje podmioty gospodarki rynkowej, w tym gospodarstwa domowe i przedsiębiorstwa, określa zależności między nimi, rozróżnia struktury rynkowe: monopol, oligopol, konkurencja monopolistyczna, konkurencja doskonała oraz dostrzega negatywne skutki ograniczonej konkurencji na rynku;
- 7) wyjaśnia prawo popytu i podaży, posługując się wykresami uwzględniającymi zmianę ceny oraz charakteryzuje czynniki wpływające na popyt i podaż;
- 8) opisuje zachowania gospodarki w kolejnych fazach cyklu koniunkturalnego, charakteryzuje narzędzia oddziaływania państwa na gospodarkę oraz dyskutuje na temat metod przeciwdziałania zjawiskom kryzysowym w gospodarce krajowej i światowej;
- 9) wyróżnia podstawowe źródła wpływów i kierunki wydatków budżetu państwa oraz wyjaśnia wpływ deficytu budżetowego i długu publicznego na funkcjonowanie gospodarki;
- 10) charakteryzuje organizacje i instytucje prokonsumenckie, w tym rzecznika konsumenta i Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów oraz wyjaśnia zakres ich działania na podstawie materiałów źródłowych;
- 11) posługując się prawami przysługującymi konsumentom, określa drogę ich egzekwowania, w tym zasady składania reklamacji oraz dostrzega możliwość skorzystania z pozasądowych metod rozwiązywania sporów konsumenckich”.

Sposoby realizacji tych treści w programach:

- *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* – blok 1: Człowiek przedsiębiorczy w gospodarce rynkowej, blok 2: Państwo w gospodarce rynkowej, blok 6: Przedsiębiorstwo w gospodarce rynkowej.

- *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* – część 1: Kim jest człowiek przedsiębiorczy?; część 2: Jak działa gospodarka?; część 5: Jak się odnaleźć na rynku pracy?.

Kompetencje kluczowe: osobiste, społeczne i w zakresie uczenia się, porozumiewania się i tworzenia informacji, cyfrowe, matematyczne, obywatelskie.

Kompetencje miękkie: zespołowość, umiejętności interpersonalne i efektywna komunikacja, zdolności przywódcze, umiejętność zarządzania zespołem, innowacyjność i kreatywność, skuteczne mierzenie się z problemami i ich rozwiązywanie, zdolność przystosowania się do środowiska pracy i elastyczność.

W odniesieniu do działu II podstawy programowej:

„II. Rynek finansowy: pieniądź i jego obieg, instytucje rynku finansowego, formy inwestowania, bank centralny i polityka pieniężna, bankowość komercyjna i spółdzielcza, podatki, ubezpieczenia, umowy bankowe i ubezpieczeniowe, ochrona klienta usług finansowych, etyka w finansach. Uczeń:

- 1) omawia funkcje i formy pieniądza oraz jego obieg w gospodarce;
- 2) charakteryzuje instytucje rynku finansowego w Polsce (Narodowy Bank Polski, Komisja Nadzoru Finansowego, Rzecznik Finansowy, Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie, Bankowy Fundusz Gwarancyjny, banki komercyjne i spółdzielcze, spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe, towarzystwa funduszy inwestycyjnych, Ubezpieczeniowy Fundusz Gwarancyjny, zakłady ubezpieczeń, podmioty świadczące usługi płatnicze) oraz objaśnia ich znaczenie w funkcjonowaniu gospodarki narodowej, przedsiębiorstw i życia człowieka;
- 3) rozróżnia formy oszczędzania i inwestowania, ocenia je z punktu widzenia ryzyka i przewidywanych zysków oraz przeprowadza symulowaną inwestycję w wybraną formę;
- 4) charakteryzuje rodzaje papierów wartościowych oraz objaśnia mechanizm inwestowania na giełdzie papierów wartościowych na przykładzie Giełdy Papierów Wartościowych w Warszawie;
- 5) dyskutuje nad wyborem rodzaju funduszu inwestycyjnego, uwzględniając potencjalne zyski oraz ryzyko wystąpienia strat;
- 6) dostrzega konieczność wczesnego rozpoczęcia systematycznego oszczędzania i inwestowania środków finansowych na emeryturę;
- 7) identyfikuje najważniejsze funkcje i zadania Narodowego Banku Polskiego, charakteryzuje instrumenty polityki pieniężnej oraz omawia rolę Rady Polityki Pieniężnej w realizacji celu inflacyjnego poprzez kształtowanie stóp procentowych;
- 8) analizuje oferty usług banków komercyjnych i spółdzielczych oraz spółdzielczych kas oszczędnościowo-kredytowych w zakresie kont osobistych, kart płatniczych, lokat terminowych, kredytów i pożyczek oraz oferty pozabankowych instytucji pożyczkowych, uwzględniając realną stopę procentową, a także dostrzega zagrożenia i rozumie zasady bezpieczeństwa przy korzystaniu z bankowości elektronicznej;
- 9) identyfikuje rodzaje podatków według różnych kryteriów oraz wyjaśnia ich wpływ na gospodarkę kraju, przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe;
- 10) wyjaśnia zasady składania rocznej deklaracji i obliczania podatku dochodowego od osób fizycznych;

- 11) formułuje argumenty za i przeciw stosowaniu podatku dochodowego progresywnego i liniowego;
- 12) charakteryzuje rodzaje ubezpieczeń według różnych kryteriów i porównuje oferty zakładów ubezpieczeń na przykładzie ubezpieczenia nieruchomości lub pojazdów mechanicznych, ze szczególnym uwzględnieniem relacji zakresów ochrony oraz sum ubezpieczeń do wysokości składki;
- 13) krytycznie analizuje przykładową umowę kredytu lub pożyczki;
- 14) analizuje zapisy ogólnych warunków ubezpieczenia na przykładzie ubezpieczenia na życie lub ubezpieczenia od następstw nieszczęśliwych wypadków, identyfikując wyłączenia w treści umów ubezpieczeniowych i przedstawiając ograniczenia odpowiedzialności zakładu ubezpieczeń;
- 15) formułuje reklamację do instytucji rynku finansowego i pisze skargę do Rzecznika Finansowego na przykładzie wybranego produktu finansowego;
- 16) jest świadomy, że należy korzystać z różnorodnych i wiarygodnych źródeł informacji przed podjęciem decyzji finansowych;
- 17) ocenia przykłady praktyk i zachowań etycznych oraz nieetycznych na rynku Finansowym".

Sposoby realizacji tych treści w programach:

- *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* – blok 1: Człowiek przedsiębiorczy w gospodarce rynkowej; blok 2: Państwo w gospodarce rynkowej; blok 3: Rynek finansowy w gospodarce rynkowej; blok 6: Przedsiębiorstwo w gospodarce rynkowej.
- *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* – część 2: Jak działa gospodarka?, część 3: Jak funkcjonuje przedsiębiorstwo?, część 4: Jak gospodarować finansami osobistymi?.

Kompetencje kluczowe: w zakresie rozumienia i tworzenia informacji, matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii, cyfrowe, obywatelskie, świadomości i ekspresji kulturalnej.

Umiejętności miękkie: zespołowość, interpersonalne i efektywna komunikacja, elastyczność skuteczne mierzenie się z problemami i ich rozwiązywanie, pewność siebie, zdolności przywódcze.

W odniesieniu do działu III podstawy programowej:

„III. Rynek pracy: mierniki i wskaźniki, popyt i podaż na rynku pracy, kariera zawodowa, poszukiwanie pracy, rozmowa kwalifikacyjna, formy zatrudnienia, systemy płac, prawa i obowiązki pracownika i pracodawcy, BHP i organizacja pracy, Państwowa Inspekcja Pracy, związki zawodowe, etyka w pracy. Uczeń:

- 1) analizuje podstawowe mierniki i wskaźniki rynku pracy, w tym współczynnik aktywności zawodowej, wskaźnik zatrudnienia i stopę bezrobocia;
- 2) wyjaśnia mechanizm popytu i podaży na rynku pracy oraz identyfikuje czynniki wpływające na równowagę na rynku pracy;
- 3) rozpoznaje motywy aktywności zawodowej człowieka oraz analizuje szanse i możliwości rozwoju własnej kariery zawodowej, dostrzegając rolę procesu uczenia się przez całe życie;

- 4) rozróżnia metody poszukiwania pracy oraz ocenia ich przydatność i efektywność z punktu widzenia własnej ścieżki rozwoju zawodowego;
- 5) analizuje własne kompetencje i możliwości zdobycia doświadczenia zawodowego w formie wolontariatu, praktyk lub stażu oraz znalezienia pracy na rynku lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym;
- 6) opracowuje dokumenty aplikacyjne dotyczące konkretnej oferty pracy;
- 7) przygotowuje się do rozmowy kwalifikacyjnej i uczestniczy w niej w warunkach symulowanych, eksponując swoje zalety oraz dostrzega podstawowe błędy popełniane podczas rozmowy;
- 8) rozróżnia formy zatrudnienia i rodzaje umów o pracę, określa korzyści z wyboru konkretnej formy i umowy oraz wymienia sposoby rozwiązywania stosunku pracy;
- 9) charakteryzuje różne systemy płac, rodzaje i formy wynagrodzeń oraz identyfikuje koszty płacy i oblicza wynagrodzenie netto;
- 10) analizuje prawa i obowiązki pracownika (w tym młodocianego) i pracodawcy oraz omawia specyfikę zatrudnienia osób niepełnosprawnych;
- 11) na podstawie analizy przepisów Kodeksu pracy wymienia rodzaje urlopów przysługujące pracownikowi;
- 12) przedstawia zasady dobrej organizacji oraz bezpieczeństwa i higieny pracy na przykładzie konkretnego stanowiska;
- 13) dostrzega rolę Państwowej Inspekcji Pracy oraz związków zawodowych w ochronie praw pracowniczych, ocenia zachowania etyczne i nieetyczne zarówno pracodawcy, jak i pracowników oraz rozpoznaje przejawy mobbingu i konsekwencje zatrudniania bez umowy".

Sposoby realizacji tych treści w programach:

- *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* – blok 1: Człowiek przedsiębiorczy w gospodarce rynkowej; blok 2: Państwo w gospodarce rynkowej; blok 3: Rynek finansowy w gospodarce rynkowej; blok 4: Rynek pracy w gospodarce rynkowej; blok 5: Kariera edukacyjno-zawodowa człowieka przedsiębiorczego w gospodarce rynkowej.
- *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* – część 2: Jak działa gospodarka?; część 5: Jak się odnaleźć na rynku pracy?.

Kompetencje kluczowe: w zakresie rozumienia i tworzenia informacji, wielojęzyczności, matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii, cyfrowe, osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się, obywatelskie, w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Umiejętności miękkie: zespołowość, umiejętności interpersonalne i efektywna komunikacja, zdolność przystosowania się do środowiska pracy i elastyczność, skuteczne mierzenie się z problemami i ich rozwiązywanie, umiejętność właściwego reagowania na krytykę, pewność siebie, zdolności przywódcze, umiejętność zarządzania zespołem.

W odniesieniu do IV działu podstawy programowej:

„IV. Przedsiębiorstwo: klasyfikacje przedsiębiorstw, biznesplan, otoczenie przedsiębiorstwa, formy organizacyjno-prawne, procedury rejestracji i likwidacji,

źródła finansowania działalności, analiza rynku, zarządzanie przedsiębiorstwem, praca zespołowa, marketing, wynik finansowy, formy opodatkowania, księgowość, negocjacje, etyka w biznesie i społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw, funkcjonowanie przedsiębiorstwa. Uczeń:

- 1) klasyfikuje przedsiębiorstwa wg kryteriów rodzaju prowadzonej działalności, wielkości i formy własności oraz charakteryzuje innowacyjne modele biznesu, w tym startupy;
- 2) uzasadnia przydatność sporządzania i przedstawia strukturę biznesplanu oraz objaśnia poszczególne jego elementy;
- 3) inspirując się doświadczeniami własnymi i znanych przedsiębiorców oraz bazując na zebranych informacjach z rynku, znajduje pomysł na własną działalność gospodarczą lub przedsięwzięcie społeczne, oceniając go pod względem innowacyjności;
- 4) sporządza w postaci biznesplanu projekt własnego przedsiębiorstwa lub innego przedsięwzięcia o charakterze społeczno-ekonomicznym oraz przedstawia go w formie pisemnej albo w postaci prezentacji;
- 5) analizuje mikro- i makrootoczenie przedsiębiorstwa, identyfikuje mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia projektowanego przedsięwzięcia, wybierając jego lokalizację;
- 6) charakteryzuje podstawowe formy organizacyjno-prawne przedsiębiorstw (indywidualna działalność gospodarcza, spółka cywilna, spółki prawa handlowego) i przedsiębiorczości społecznej (w tym spółdzielnia pracy, spółdzielnia socjalna, stowarzyszenie, fundacja) oraz uwzględniając odpowiedzialność prawną i majątkową właścicieli, dobiera formę do projektowanego przedsiębiorstwa lub przedsięwzięcia;
- 7) przedstawia procedury związane z rejestracją indywidualnej działalności gospodarczej i jej likwidacją;
- 8) znajduje możliwości finansowania działalności gospodarczej lub projektowanego przedsięwzięcia (w tym ze środków instytucji finansowych, urzędów pracy, funduszy unijnych i *venture capital*, „aniołów biznesu”) oraz określa funkcje inkubatorów przedsiębiorczości w powstawaniu i rozwoju małych firm, w tym startupów;
- 9) zbiera, analizuje i prezentuje informacje o rynku, na którym działa przedsiębiorstwo;
- 10) wyjaśnia istotę procesu zarządzania różnymi zasobami przedsiębiorstwa, w tym zasady skutecznego zarządzania ludźmi oparte na koncepcji przywództwa;
- 11) stosuje zasady pracy zespołowej, wyjaśnia rolę oraz identyfikuje cechy dobrego lidera i wykonawcy;
- 12) charakteryzuje główne instrumenty marketingowe, rozumie ich rolę w funkcjonowaniu przedsiębiorstwa oraz wykorzystuje posiadaną wiedzę w tym zakresie do projektowania działań marketingowych w planowanym przedsiębiorstwie lub przedsięwzięciu;
- 13) wykazując się kreatywnością, projektuje działania promocyjne, uzasadnia ich rolę w planowanym przedsięwzięciu oraz dyskutuje nad pozytywnymi i negatywnymi przykładami wpływu reklamy na klientów;
- 14) prognozuje efekty finansowe projektowanego przedsiębiorstwa lub przedsięwzięcia na podstawie zestawienia planowanych przychodów i kosztów;

- 15) ocenia wady i zalety poszczególnych form opodatkowania indywidualnej działalności gospodarczej w zakresie podatku dochodowego oraz wymienia inne podatki, którymi może być objęty przedsiębiorca;
- 16) omawia funkcje dowodów księgowych i podstawowe zasady księgowości oraz wypełnia dowody księgowe i książkę przychodów i rozchodów na potrzeby rozliczenia podatku dochodowego;
- 17) wyjaśnia zasady skutecznych negocjacji, uwzględniając strategię „wygrana/wygrana”, przedstawia przykłady technik manipulacyjnych stosowanych podczas negocjacji oraz podaje negatywne skutki ich stosowania;
- 18) rozróżnia zachowania etyczne i nieetyczne w biznesie, w tym przejawy korupcji w życiu gospodarczym oraz rozumie istotę i cele społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw;
- 19) na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego określa rozmiary „szarej strefy” w Polsce oraz przyczyny i negatywne skutki jej rozwoju;
- 20) analizuje przebieg kariery zawodowej osoby, która w zgodzie z zasadami etycznymi odniosła sukces jako przedsiębiorca;
- 21) dostrzega możliwości rozwoju przedsiębiorstwa i osiągnięcia sukcesu rynkowego przy pełnym poszanowaniu zasad etycznych w biznesie;
- 22) wyszukuje i analizuje informacje o sukcesach polskich przedsiębiorstw, w tym ze swojego regionu, na rynku krajowym i międzynarodowym, osiąganych zgodnie z prawem i etyką biznesu;
- 23) obserwuje proces funkcjonowania lokalnego przedsiębiorstwa w trakcie ćwiczeń terenowych lub dyskutuje na tematy związane z prowadzeniem biznesu podczas spotkania z przedsiębiorcą na podstawie informacji o podejmowanych przez niego działaniach innowacyjnych i w zakresie społecznej odpowiedzialności biznesu”.

Sposoby realizacji tych treści w programach:

- *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* – blok 1: Człowiek przedsiębiorczy w gospodarce rynkowej; blok 5: Kariera edukacyjno-zawodowa człowieka przedsiębiorczego w gospodarce rynkowej; blok 6: Przedsiębiorstwo w gospodarce rynkowej.
- *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* – część 1: Kim jest człowiek przedsiębiorczy?; część 2: Jak działa gospodarka?; część 5: Jak się odnaleźć na rynku pracy?; część 6: Jak prowadzić własne przedsiębiorstwo?.

Kompetencje kluczowe: w zakresie rozumienia i tworzenia informacji, wielojęzyczności, matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii, cyfrowe, osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się, obywatelskie, w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Umiejętności miękkie: zespołowość, umiejętności interpersonalne i efektywna komunikacja, zdolność przystosowania się do środowiska pracy i elastyczność, skuteczne mierzenie się z problemami i ich rozwiązywanie, umiejętność właściwego reagowania na krytykę, pewność siebie, zdolności przywódcze, umiejętność zarządzania zespołem.

Przykładem działań wspierających kształtowanie umiejętności przedmiotowych i ponadprzedmiotowych oraz kompetencji kluczowych przydanych dla młodego nauczyciela będzie możliwość skorzystania z takich materiałów zamieszczonych w internecie, które polecają autorzy programów nauczania. Poniżej przedstawiono kilka ciekawych projektów, inicjatyw, portali gromadzących wiedzę i materiały przydatne dla uczniów i nauczycieli w obszarze podstaw przedsiębiorczości.

- W ramach działalności edukacyjnej Narodowy Bank Polski opracowuje i realizuje szereg działań, których celem jest przybliżenie społeczeństwu nie tylko zasad funkcjonowania i roli banku centralnego, ale też przekazanie szeroko rozumianej wiedzy ekonomicznej. Poprzez media, szkolenia, publikacje, konkursy, NBP podejmuje działania służące upowszechnieniu tematyki ekonomicznej, zrozumieniu zasad funkcjonowania gospodarki rynkowej, promocji przedsiębiorczości.
- Projekty tematyczne promujące idee przedsiębiorczości, np.: *Światowy tydzień przedsiębiorczości*. Projekt ten ma na celu promocję przedsiębiorczości wśród młodych ludzi. W ramach wydarzeń koordynowanych w poszczególnych regionach – młodzież na możliwość:
 - uczestnictwa w różnych wydarzeniach (szkolenia, warsztaty, odczyty, spotkania z praktykami, biznesmenami itp.);
 - zapoznania się z funkcjonowaniem konkretnych firm produkcyjnych („otwarte drzwi”);
 - wzięcia udziału w otwartych zajęciach na uczelniach i zapoznania się z funkcjonowaniem różnych jednostek;
- *Oby Młodzież* (dostęp 27.03.2023) to program, którego celem jest wzmacnianie kompetencji społecznych i obywatelskich młodzieży, stwarzanie możliwości efektywnej i satysfakcjonującej współpracy. Program inspirowanie do podejmowania niesablonowych działań na rzecz społeczności szkolnej, okolicy i jej mieszkańców. Uczestnicy mają możliwość wyboru jednej ze czterech ścieżek/programów: *Młodzi w Akcji*, *Młodzi Przedsiębiorczy*, *Klimat to temat*, *Sztuka Zaangażowania*. Ścieżki te dają szerokie możliwości podjęcia projektowych działań w zależności od zainteresowań młodzieży. Uczestnicy programu otrzymują kompleksowe wsparcie w postaci szkoleń, wizyt i opieki mentora lub mentorki, możliwości udziału w konferencjach, materiałów i webinarów, otrzymują również grant na przeprowadzenie własnego projektu w szkole. Program *Oby Młodzież* jest prowadzony przez Centrum Edukacji Obywatelskiej w partnerstwie z Credit Suisse EMEA Foundation.

Szeroki zakres treści przedmiotowych podstaw przedsiębiorczości z pewnością pozwoli każdemu uczniowi rozwinąć swoje zainteresowania i podnieść kompetencje ważne z punktu widzenia ich dorosłego życia.

ROZDZIAŁ V

Monitorowanie i ocenianie postępów ucznia

Budując model oceniania i monitorowania osiągnięć uczniów na lekcjach podstaw przedsiębiorczości, należy także wziąć pod uwagę trzy aspekty: kształcenie kompetencji kluczowych, etap edukacyjny oraz specyfikę przedmiotu (jego złożoność i powiązanie z różnymi dziedzinami wiedzy). Nauczyciel powinien uwzględnić w ocenianiu, że od ucznia wymaga się na tym przedmiocie nie tylko nabycia wiedzy, ale i odpowiednich postaw. Będzie to miało wpływ na sposoby oceniania i monitorowania stosowane na tym przedmiocie. O ile wiedzę i związane z nią umiejętności można ocenić w skali stopniowej, o tyle postawy już nie (postawy przedsiębiorcze, elastyczne zachowania, cechy przywódcze, szacunek do wartości etycznych wymaganych w świecie ekonomii, np. uczciwości, zachowań prospołecznych), dlatego konieczne jest uwzględnienie w ramach przedsiębiorczości oceniania kształtującego i docenienie roli informacji zwrotnej.

Ważnym aspektem będzie także uwzględnienie kształtowania wszystkich kompetencji kluczowych w ramach przedmiotu, a nie tylko kompetencji w zakresie przedsiębiorczości. Biorąc pod uwagę konieczność ich kształtowania, bogactwo treści podstawy programowej dla przedmiotu, konieczność badania nie tylko wiedzy, ale i postępów ucznia, konieczne należy uwzględnić ocenianie kształtujące, bo pozwala ono spojrzeć na ucznia wielowymiarowo i elastycznie, z uwzględnieniem wszelkich czynników mających wpływ na efekt końcowy. Aby pomóc uczniom stać się osobami przedsiębiorczymi, konieczne jest zbudowanie sytuacji zachęcających ich do refleksji nad swoją oceną, do postawienia sobie pytań, dlaczego coś mu się udało, a coś innego nie. Każdy uczeń, niezależnie od oceny, którą otrzymał (i ten dostateczny, i ten dobry czy bardzo dobry) może się zastanowić nad tym, czego się nauczył, co było dla niego zbyt trudne, co mu pomogło odnieść sukces, jak się zmienił w procesie uczenia. Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości powinno się oceniać wielowymiarowo, dlatego autorzy obu programów rekomendują stosowanie oceniania kształtującego, nie rezygnując przy tym z oceniania stopniem. Ocenianie wspierające ma stanowić dopełnienie i umożliwić docenienie uczniów w sytuacjach, gdy zwykłe oceny są niewystarczające, jak np. praca w grupach, realizacja projektów czy udział w negocjacjach. Jest to szczególnie ważne, jeśli weźmie się pod uwagę całościowy rozwój uczniów, w tym ze SPE. Jeżeli nauczyciel przedsiębiorczości podda obserwacji (monitorowaniu) zaangażowanie uczniów (na miarę ich możliwości), naukę współpracy w grupie, planowania, organizacji własnego czasu i do tego stworzy na lekcjach atmosferę akceptacji, to uczniowie będą się czuli na lekcjach bezpiecznie i będą mogli wykazać się podczas różnorodnych działań swoimi mocnymi cechami. Udzielanie uczniowi informacji zwrotnej może wzmocnić poziom jego wewnętrznej motywacji do pracy.

Trzeci etap edukacyjny stwarza uczniom możliwości nie tylko rozwinięcia swej wiedzy i umiejętności, ale i sprzyja kształtowaniu postaw przedsiębiorczych, etycznych oraz przekonań. To właśnie buduje się także na lekcjach podstaw przedsiębiorczości. Ocenianie, które w odczuciu uczniów jest sprawiedliwe, wzmacnia rozumienie etycznego postępowania. Dojrzały i odpowiedzialny uczeń, zachęcany i doceniany, będzie chętniej podejmował wysiłek, by się rozwinąć na każdym polu, co wpłynie na wzrost jego kompetencji kluczowych. Samodzielność, rozwój, umiejętność dokonywania autoewaluacji, odpowiedzialność za sukcesy i porażki na polu edukacji to elementy

budujące kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie uczenia się. Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości stwarzający sytuacje do tych aktywności, wspierający ich wzrost może znacząco wpłynąć na mądrą dojrzałość młodych ludzi.

Żeby monitorowanie i ocenianie na lekcjach podstaw przedsiębiorczości mogło pełnić powyższą rolę, powinno być procesem mającym charakter ciągły i wieloetapowy, a nie sporadyczny. Obserwowanie działań uczniów to nie tylko wystawianie ocen, ale bieżące reagowanie w obliczu występujących trudności, np. dopilnowanie, by uczniowie notowali na lekcji, reagowanie na potrzeby uczniów podczas ich pracy w grupach (wyjaśnianie poleceń, ukierunkowanie pracy) czy dostosowanie dynamiki lekcji do możliwości młodzieży. Takie monitorowanie jest możliwe, jeśli nauczyciel jest aktywny, przemieszcza się po klasie, prowadzi z uczniami dialog, obserwuje na bieżąco, jak radzą sobie uczniowie z powierzonymi im zadaniami.

System oceniania ucznia w polskich szkołach określają zapisy ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 2021, poz. 1915), natomiast szczegóły systemu oceniania uczniów zostały ujęte w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 26 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz. U. 2019, poz. 373). Poza tym każda szkoła opracowuje obowiązujące w niej wewnętrzne zasady oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów, które są częścią statutu szkoły.

Prawidłowe zasady oceniania i dobrze przeprowadzona procedura wartościowania edukacyjnych osiągnięć i postępów w każdej szkole mogą przyczyniać się do sukcesu szkolnego uczniów, wzmocnić ich chęć do nauki oraz wpłynąć na pozytywne nastawienie do procesu uczenia się oraz na chęć uczestniczenia w życiu szkolnej społeczności. Ważne jest, aby szkolne zasady oceniania zapewniały uczniom poczucie bezpieczeństwa, aby ten – bez wątpienia najbardziej stresujący i zarazem kontrowersyjny – element systemu edukacji nie implikował żadnych negatywnych skutków w szkolnej czy też klasowej rzeczywistości (Kowalewski 2016).

Zgodnie z zapisami ustawy o systemie oświaty wewnętrzne ocenianie osiągnięć edukacyjnych ucznia polega na rozpoznawaniu przez nauczycieli poziomu i postępów w opanowaniu przez ucznia wiadomości i umiejętności oraz formułowania oceny w stosunku do wymagań edukacyjnych wynikających z realizacji podstawy programowej i programów nauczania. W ramach oceniania wewnątrzszkolnego są oceniane osiągnięcia edukacyjne i zachowanie ucznia.

Zgodnie z zapisami ustawy (Dz.U. 2021 poz. 1915 Art. 44b ust.1) celem oceniania wewnątrzszkolnego, rozumianego jako monitorowanie i diagnozowanie uczniów, jest:

- informowanie ucznia o poziomie jego osiągnięć edukacyjnych i jego zachowaniu oraz o postępach w tym zakresie;
- udzielanie uczniowi pomocy w nauce poprzez przekazanie uczniowi informacji o tym, co zrobił dobrze i jak powinien się dalej uczyć;
- udzielanie uczniowi pomocy w samodzielnym planowaniu swojego rozwoju;
- motywowanie ucznia do dalszych postępów w nauce i zachowaniu;
- dostarczenie rodzicom (prawnym opiekunom) i nauczycielom informacji o postępach, trudnościach w nauce, zachowaniu oraz specjalnych uzdolnieniach ucznia;
- umożliwienie nauczycielom doskonalenia organizacji i metod pracy dydaktyczno-wychowawczej.

Zapisy ustawy powinny znaleźć odzwierciedlenie w podejściu do oceniania na lekcjach podstaw przedsiębiorczości. Nauczyciel jest zobowiązany przede wszystkim do dbania o to, by wskutek dokonania oceny uczniowie wiedzieli, jaki poziom wiadomości i umiejętności prezentują oraz jakie postępy poczynili. Aby mogli sprostać stawianym wymaganiom, muszą wiedzieć, co będzie badane podczas oceniania, dlatego najlepiej poinformować o tych wymaganiach uczniów.

Żeby ocenianie na lekcjach podstaw przedsiębiorczości mogło przebiegać bez zakłóceń, nauczyciel powinien opracować przedmiotowe zasady oceniania na lekcjach, z którymi uczniowie powinni być zapoznani na pierwszych zajęciach. Przy zachowaniu głównej zasady oceniania: jego jawności, powinny się w nich znaleźć informacje na temat wymagań edukacyjnych niezbędnych do uzyskania śródrocznej (semestralnych) i rocznej oceny klasyfikacyjnej, określenie aktywności podlegających ocenianiu, sposobów dokonywania oceniania bieżącego, sposobów poprawiania ocen i sposobów dostosowania oceniania do uczniów ze SPE. Jeśli nauczyciel rozpoczyna pracę w nowej szkole, powinien zapoznać się z już istniejącymi zasadami wewnątrzszkolnymi i przedmiotowymi. Gdyby przedmiotowych zasad oceniania (PZO) dla podstaw przedsiębiorczości z jakiegoś powodu nie było, należy je sformułować.

Współczesna dydaktyka przedmiotowa wymienia różne typy oceniania: sumujące, opisowe, analityczne i kształtujące (Niemierko 2002: 202). Funkcją oceniania sumującego na lekcjach podstaw przedsiębiorczości na III etapie edukacyjnym jest przede wszystkim diagnozowanie osiągnięć na różnych etapach realizacji programu nauczania. W ocenianiu sumującym wyróżnia się:

- ocenianie bieżące (stosowane podczas pojedynczej jednostki lekcyjnej lub na podsumowanie kilku lekcji powiązanych tematycznie np. rynek, dział);
- ocenianie śródroczne (np. na zakończenie semestru);
- ocenianie końcowe (na podsumowanie klasy lub zakończenie realizacji przedmiotu).

W PZO dla podstaw przedsiębiorczości należy określić sposoby oceniania bieżącego, śródrocznego i końcowego. Do sposobów oceniania bieżącego na lekcjach można zaliczyć stosowanie ocen w skali, samooceny uczniowskie, informację zwrotną, ocenę koleżeńską, portfolio i e-portfolio. Nauczyciel powinien też określić zasady wystawiania oceny śródrocznej i końcoworocznej, w zależności od tego, które działania uczniowskie zostaną zdefiniowane jako najważniejsze i mające najsilniejszy wpływ na ocenę roczną (śródroczną).

Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości stosuje się różne formy oceniania sumującego, którego celem jest badanie poziomu i przyrostu wiedzy. Dużą rolę przypisują ocenianiu sumującemu autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*, podkreślając, że pozwala ono porównać poziom osiągnięć uczniów do zakładanego w podstawie programowej i w programie. Proponują stosowanie w tym przypadku oceniania na podstawie skali procentowej (czyli przeliczenie procentu uzyskanych punktów na ocenę), a tam, gdzie nie jest to możliwe – zastosować ocenianie zgodne z kryteriami opisowymi zaproponowanymi w programie.

Do form oceniania sumującego stosowanego na lekcjach podstaw przedsiębiorczości należą:

1. Kartkówki, testy i sprawdziany z zadaniami zamkniętymi (wielokrotnego wyboru, prawda – fałsz, na dobieranie, ustalanie kolejności) lub/i otwartymi (krótkiej i szerszej odpowiedzi) – badające przyrost wiedzy i umiejętności w różnym zakresie.

W pisemnych formach oceniania, na przykład krótkich kartkówkach czy sprawdzianach, istotne jest to, by zawierały one różnorodne typy zadań. Muszą one mieć formę zarówno otwartą, jak i zamkniętą (pytania wyboru, pytania prawda – fałsz, pytania krótkich odpowiedzi, pytania w formie tekstu z lukami czy pytania przyporządkowania). Różnorodność zadań zapewnia większą efektywność w sprawdzeniu, jak dany uczeń wykorzystuje wiedzę nabytą na lekcjach oraz umiejętności z zakresu przedmiotu. Pozwala to jednocześnie uniknąć przypadkowości w ocenianiu. Założenie to może być trudniejsze do realizacji podczas kartkówki (gdyż zawiera ona zazwyczaj tylko kilka pytań), ale na pewno możliwe.

Każdy przeprowadzony test powinien wpływać na proces dydaktyczny, a stanie się tak tylko pod warunkiem, że nauczyciel będzie dokonywał analizy testów, a na jej podstawie sformułuje wnioski i rekomendacje do własnej pracy. Warto wskazywać uczniom, jak powinni planować i jak powinien przebiegać sam proces ich uczenia się. Jak uczyć się przedsiębiorczości? Jak przygotować się do testów? Co zrobić, by lepiej zapamiętywać treści? Można wprowadzić np. różne sposoby notowania i ćwiczyć je na lekcjach przedsiębiorczości. Powinno to wpłynąć na wzrost poziomu umiejętności i podnieść samoświadomość uczniów, a tym samym sprawić, że poprzez samoobserwację swoich osiągnięć wzrośnie motywacja uczniów do nauki. Wspomniana w programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* metoda gromadzenia wytworów swojej pracy w formie portfolio i e-portfolio może także znaleźć tu zastosowanie.

Podczas formułowania zadań do testów nie należy zapominać o możliwości pytania w różny sposób o tę samą umiejętność, co jest szczególnie ważne, jeśli weźmie się pod uwagę uczniów ze SPE. Konieczne jest zastosowanie wobec nich różnych dostosowań podczas pisania testów, co powinno znaleźć odzwierciedlenie w kryteriach oceniania. Gdy zostaną uwzględnione na testach specjalne potrzeby edukacyjne uczniów, indywidualizacja nauczania stanie się rzeczywistym działaniem, a nie tylko zapisem w PZO.

Aby móc dokonać analizy wyników testu, nauczyciel powinien rozpocząć jego konstruowanie od opracowania odrębnej kartoteki, w której poszczególne zadania zostaną przyporządkowane konkretnym umiejętnościom z podstawy programowej. Po obliczeniu wskaźnika łatwości dla każdego zadania, nauczyciel będzie mógł odnieść je do tych umiejętności, a następnie zastanowić się, jak je kształtował na lekcjach, jakimi zadaniami ćwiczył i czy te działania okazały się wystarczające. Jeśli nie były, na co wskaże niski wynik klasy, należy powrócić do omawianych zagadnień i ponownie przeprowadzić test. Zadania w nim mogą być podobne lub nawet takie same, powinny badać umiejętności, które wcześniej były niezadowolające. Porównanie uzyskanych wyników wskaże, czy nastąpił przyrost wiedzy. Na podstawie analizy i odkrycia słabych stron pracy uczniów nauczyciel może sformułować rekomendacje do dalszej pracy i dokonać modyfikacji w zakresie działań, metod czy planowania. Obliczanie wskaźnika łatwości nie jest trudne, wystarczy liczbę punktów uzyskanych przez wszystkich uczniów za zadanie podzielić przez liczbę punktów możliwych do uzyskania za to zadanie przez wszystkich uczniów w klasie. Uzyskana liczba powinna znajdować się w przedziale

od 0 do 1. Gdy dokona się tych obliczeń, należy jeszcze odpowiednio je zinterpretować. Zadanie, dla którego wskaźnik łatwości mieści się w przedziale od 0,00 do 0,19, uznajemy za bardzo trudne dla klasy, a stopień osiągnięć uczniów interpretujemy jako bardzo niski. Wynik od 0,2 do 0,49 mówi, że zadanie było trudne, co wskazuje na niski stopień osiągnięć. Przedział od 0,5 do 0,69 wskazuje, że zadanie było umiarkowanie trudne (stopień osiągnięć niżej zadowalający), a 0,7 do 0,89 – łatwe (stopień osiągnięć zadowalający lub dobry). Przedział od 0,9 do 1,00 udowadnia, że zadanie było bardzo łatwe dla klasy, a stopień osiągnięć uczniów bardzo dobry. Nauczyciel powinien zawsze powrócić do tych umiejętności, które nie zostały przez uczniów opanowane, a wskaźnik łatwości nie przekroczył 0,49.

Posługiwanie się wskaźnikami łatwości pozwala nauczycielowi stosować się do zasad oceniania analitycznego, które jest bardzo obiektywne dzięki odizolowaniu od emocji nauczycielskich i oceniania opartego na intuicji. Zatem ocenianie to wymaga od nauczycieli dokładności w planowaniu testów, dystansu do wyniku i znajomości podstaw pomiaru dydaktycznego. Brak obiektywności oceniania jest częstym zarzutem wobec pracy nauczycieli, dlatego ważne jest, by posiadali oni umiejętności analityczne i stosowali je przy każdym ocenianiu, nie tylko w ocenianiu sprawdzianów, testów czy kartkówek. Zdecydowanie nauczyciel powinien być skupiony na ocenie poziomu opanowania przez ucznia umiejętności ujętych w podstawie programowej oraz formułowania kryteriów wymagań, zanim uczniowie przystąpią do wykonywania zadań podlegających ocenie, o czym będzie jeszcze mowa poniżej.

Podczas analizy sprawdzianu, kartkówki, testu nauczyciel powinien także zinterpretować przyrost wiedzy i umiejętności poszczególnych uczniów. Ocenie bowiem powinien towarzyszyć odpowiedni komentarz, który będzie wspierał rozwój ucznia. W komentarzu należy w pierwszej kolejności wskazać mocne i słabe strony pracy danego ucznia, zachowując odpowiednią kolejność informacji: najpierw życzliwe, a dopiero później wskazujące braki (przeplatane spostrzeżeniami pozytywnymi, zawsze w kontekście osiągnięć ucznia). Ponadto powinien uzupełnić ten komentarz o wskazówki, które pomogą uczniowi w przyszłości lepiej wykorzystywać swoje możliwości i osiągać lepsze rezultaty. Dzięki temu uczeń nie tylko łatwiej zrozumie ocenę, ale i ją zaakceptuje. Pomoże to także nauczycielowi i rodzicowi w dalszym wspieraniu ucznia w jego rozwoju.

2. Wypowiedzi ustne, podczas których uczniowie nie tylko prezentują wiedzę, ale i kulturę wystawiania się i formułują swoje przekonania (a więc rozwijają kompetencje kluczowe).

Ocenianie wypowiedzi ustnych często nastrocza nauczycielowi wielu kłopotów. Wprawdzie ustna forma odpowiedzi ma wiele pozytywnych aspektów, między innymi pozwala bliżej poznać ucznia i zauważyć braki w jego wiedzy, to jednak można zauważyć odchodzenie od tej formy sprawdzenia wiadomości z reguły zazwyczaj z braku czasu. Nie jest to rozwiązanie korzystne, bowiem na lekcjach przedsiębiorczości uczniowie często stawiani są w obliczu zadań wymagających mówienia, a należą do nich choćby mediacje czy negocjowanie warunków umów. Jeśli nie przeciwiczy się tych zagadnień w praktyce, pozostaną one tylko w sferze teorii. Oceniając dłuższą wypowiedź ustną, warto uczniom podać kryteria, według których będą oceniani (zaczynając od merytoryki wypowiedzi, a na formie kończąc), natomiast jeśli w klasie są uczniowie chętnie zabierający głos

i mówiący w sposób przemyślany, należy docenić ich aktywność np. w formie plusów (które tradycyjnie mogą być sumowane i wpłynąć na postawienie wysokiej oceny). Takie spontaniczne wypowiedzi pojawią się w różnych sytuacjach lekcyjnych, czasem w sposób bardziej zaplanowany, niż podczas przekazania wyników prac grupy. Zawsze powinno to być zauważone i docenione, bo może wpłynąć na budowanie odwagi mówienia u uczniów (bardzo ważnej umiejętności życiowej, przydatnej zwłaszcza w pracy zawodowej). Spontaniczne wypowiedzi uczniowskie umożliwiają nauczycielowi monitorowanie postępów uczniów w tym zakresie i udzielenie im natychmiastowej informacji zwrotnej na temat sposobów prowadzenia dyskusji, wyrażania własnego zdania, jasności i kultury wypowiedzi.

Jeśli odpowiedź ustna ma być przedmiotem oceny, należy określić i przekazać uczniom, które elementy odpowiedzi będą brane pod uwagę, np. jeśli zadaniem ucznia jest zaprezentowanie się podczas rozmowy kwalifikacyjnej, nauczyciel powinien wskazać, co będzie brane pod uwagę w czasie prezentacji (jasność wyводу, umiejętność przekonywania i prezentowania swoich osiągnięć i mocnych cech osobowości, właściwy język wypowiedzi, mowa ciała itp.). Jeżeli zadaniem ucznia będzie wystąpienie publiczne z użyciem prezentacji, nauczyciel powinien wskazać elementy wystąpienia istotne z punktu widzenia oceniania, do których można zaliczyć: merytorykę wystąpienia, umiejętność klarownego przedstawienia treści, poprawność i logikę wyводу, estetykę prezentacji multimedialnej itp. Postęp w zakresie odpowiedzi ustnych będzie możliwy do zaobserwowania jeśli uwagi dotyczące tego, co uczeń zrobił dobrze oraz co i jak należy poprawić, zostaną odnotowane w postaci informacji zwrotnej. Tylko w takiej sytuacji uczeń przy kolejnym swoim wystąpieniu będzie mógł zastosować wskazówki, dlatego ważne jest, by mógł drugi raz zmierzyć się z podobnym zadaniem.

Udzielając uczniowi powyższych wskazówek, nauczyciel powinien przekazać mu, jak może planować swój rozwój w danej dziedzinie. Przykładowo po próbie dokonania prezentacji, która była niesatysfakcjonująca, warto skierować ucznia do odpowiedniej publikacji czy filmu instruktażowego, jak występować publicznie.

Osobnym rodzajem testów, jakie wykonuje się w celu diagnozowania uczniów, są testy osobowości, o których piszemy szerzej w rozdziale VI niniejszego poradnika.

3. Prace zespołowe i projektowe, gdy uczniowie prezentują swoje umiejętności uniwersalne i kluczowe, zwłaszcza w zakresie współpracy (np. kompetencje społeczne).

Podczas przygotowywania projektów indywidualnych lub zespołowych ważne jest przy dokonywaniu ich oceny uwzględnienie i sprawdzenie następujących aspektów:

- wiadomości i umiejętności dotyczące przedsiębiorczości;
- stosowanie wiedzy w konkretnych sytuacjach;
- prowadzenie dyskusji podczas różnych działań projektowych, np. debat;
- umiejętności pracy w grupach i pracy samodzielnej;
- umiejętności przygotowania i prezentowania referatów czy różnych opracowań;
- aktywności podczas spotkań projektowych i podczas realizacji zadań;
- kultury języka i umiejętności wystawiania się;
- sprawności w negocjowaniu oraz argumentowania swoich racji;
- wykonywania ćwiczeń praktycznych w zależności od konkretnych omawianych zagadnień.

Powyższe kryteria można wykorzystać dwojako – albo po to, by wystawić ocenę albo w celu dokonania oceny opisowej.

Propozycja przykładowych kryteriów oceniania pracy zespołowej pojawia się w programie Mikiny. Podkreśla ona, że uczeń podczas tej aktywności musi wykazać się wieloma umiejętnościami. Wystarczy zatem proponowanym przez nią kryteriom przydzielić skalę umiejętności, np. od 1 do 5, a następnie zliczyć punkty, przeliczyć według skali obowiązującej w szkolnych zasadach oceniania i w ten sposób tę aktywność ocenić. Można jednak inaczej – kryteriom przypisać stopnie opisowe: NIE, CZASAMI, CZĘSTO, ZAWSZE (albo określając ich nasilenie, np. wysokie, średnie, zaburzone, niskie) i w ten sposób dokonać oceny opisowej, która przybierze formę informacji zwrotnej. To zależy od potrzeb nauczyciela i uczniów. W programie znajdują się także propozycje samooceny ucznia wykonującego projekt edukacyjny, przykładowe kryteria oceny prezentacji projektu, z którymi można postąpić podobnie.

4. Działania kreatywne i nawet artystyczne, czyli np. prezentacje multimedialne, czy wykonywanie zadań związanych z różnymi symulacjami czy dramą (np. rola pracownika ubiegającego się o pracę czy przedsiębiorcy przyjmującego kogoś na wakat w zakładzie podczas symulacji rozmowy rekrutacyjnej).

Celem oceniania sumującego jest przede wszystkim dążenie do porządkowania procesu, łączenie realizacji programu, planów nauczyciela, nauczania umiejętności przedmiotowych i tych uniwersalnych oraz kompetencji kluczowych. W przedmiotowych zasadach oceniania powinny znaleźć się m.in. informacje na temat sposobów sprawdzania wiedzy stosowanych podczas lekcji przedsiębiorczości. Można zastosować podział na sposoby pisemne (kartkówki – obejmujące materiał z ostatnich trzech lekcji, testy sprawdzające wiadomości i umiejętności z jednego działu, testy semestralne czy końcoworoczne, referaty lub eseje, a może prace zaliczeniowe, do których można zaliczyć podsumowanie realizacji projektu) i ustne (pytanie z zakresu treści poznanych na ostatniej lekcji). Celem tych form jest oczywiście skontrolowanie poziomu wiedzy i umiejętności uczniów i sformułowanie jej w skali ocen. Pomocą przy wystawianiu ocen w skali – mogą być zapisy znajdujące się w programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*, w którym autorzy proponują posłużenie się opisowym narzędziem oceniania sumującego (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 40). Jest ono oparte na zasadach pomiaru dydaktycznego, gdyż poziom umiejętności uczniowskich w wymaganiach na poszczególne oceny rośnie zgodnie z jego założeniami, np. z zakresu wiedzy uczeń: nie zapamiętuje podstawowych wiadomości (ocena: 1); zapamiętuje podstawowe wiadomości i potrafi je odtworzyć z pomocą nauczyciela (ocena: 2); zapamiętuje podstawowe wiadomości i odtwarza je samodzielnie (ocena: 3); zna omawiane na lekcjach zagadnienia i potrafi je zaprezentować w sposób logiczny i spójny (ocena: 4); posiada bogate wiadomości z zakresu wszystkich treści nauczania podstaw przedsiębiorczości (ocena: 5); zdobywa dodatkową wiedzę z zakresu omawianych zagadnień i przekazuje ją innym uczniom (ocena: 6).

Bardzo ważne jest odpowiednie przygotowanie problematyki pisemnych prac zaliczeniowych oraz opracowanie ambitnych zadań projektowych powiązanych z treściami ujętymi w podstawie programowej dla podstaw przedsiębiorczości. Każda praca, nie tylko pisemna, ale i ustna, powinna sprawdzać nie tyle wiedzę ucznia, ile raczej nabyte przez niego umiejętności. Prace pisemne powinny być ukierunkowane

na zbadanie tych umiejętności, które uczeń powinien osiąść w toku nauczania. Przygotowując sprawdzian, nauczyciel winien zweryfikować i uświadomić sobie, co w ramach konkretnych omawianych zagadnień/aspektów jest najważniejsze. Opracowuje zatem zadania, które sprawdzają właśnie to, co najistotniejsze i najbardziej potrzebne. Dzięki temu już od pierwszych zajęć nauczyciel kładzie nacisk na najistotniejsze informacje, czyli jest lepiej przygotowany do prowadzenia lekcji. Przed samym sprawdzianem (a ściślej: przed lekcją powtórzeniową) konieczna jest jeszcze analiza omawianych aspektów i ewentualne uzupełnienia tych zagadnień, które sprawiały uczniom największe trudności. Nauczyciel powinien bowiem oceniać i sprawdzać to, co uczeń potrafi, nie zaś nieustannie poszukiwać braków w jego wiedzy. Lekcja powtórzeniowa powinna być przeznaczona przede wszystkim na rozwiązywanie zadań, które mogą pojawić się na sprawdzianie.

Należy pamiętać o tym, że uczeń powinien stale rozwijać i aktualizować swoje kompetencje kluczowe na każdym etapie swojego życia, poprzez m.in. zdobywanie praktycznych doświadczeń przedsiębiorczych, a zatem – od początku powinien być raczej przygotowywany do pracy samodzielnej, a nie wspomaganej przez nauczyciela.

Nauczyciel może sprawdzać wiedzę i umiejętności uczniów nie tylko za pomocą tradycyjnych prac pisemnych. Może np. zrobić **sprawdzian z możliwością dostępu do internetu**, czyli uczniowie podczas pisania sprawdzianu mogą korzystać z zasobów internetu. W tym celu należy pamiętać o zarezerwowaniu dla nich szkolnej pracowni komputerowej. Taka forma sprawdzianu umożliwi sprawdzenie kompetencji cyfrowych, a także umiejętności poszukiwania, gromadzenia i przetwarzania informacji (kompetencje rozumienia i tworzenia informacji).

Inną formą może być **sprawdzian w postaci prezentacji grupowej**. Nauczyciel dzieli klasę na grupy, które mają przygotować prezentacje i zaprezentować je przed klasą. W ten sposób sprawdzi on także kompetencje w zakresie tworzenia i rozumienia informacji, w tym umiejętność językowej interakcji w kreatywnej formie, kompetencje społeczne uczniów, kompetencje cyfrowe.

Sprawdzenie poziomu kompetencji kluczowych odbywa się także poprzez **projekt**. Nauczyciel kontroluje wiedzę, umiejętności i postawy uczniów poprzez powierzenie im organizacji projektu kulturalnego w grupach. Takim projektem może być organizacja szkolnego konkursu dotyczącego historii kultury i gospodarki miasta lub regionu, w którym mieści się szkoła. Tu zbadane zostaną kompetencje z zakresu proaktywnego zarządzania projektami, kompetencje społeczne uczniów, świadomość i ekspresja kulturalna.

Przy omawianiu oceniania sumującego należy podkreślić, że autorzy obu programów kładą duży nacisk na stworzenie takich sytuacji uczniom, by mogli oni poprawić swoje oceny. Kwiatkowski i Musiałkiewicz proponują dwie formy dokonania poprawy: ustną lub pisemną, przy założeniu, że uczeń może podejść do poprawy tylko raz i o zamiarze poprawienia oceny powinien powiadomić nauczyciela na tydzień przed nią, a ocena z poprawy nie wymazuje oceny otrzymanej wcześniej, tylko jest jej uzupełnieniem i w rezultacie liczą się obie. Autorzy przewidują, że wszelkie poprawy odbywać się mają podczas dodatkowych zajęć. Z kolei Mikina zaznacza, że wszelkie poprawianie wyników powinno być ustalone z nauczycielem (to jest jego forma i czas, w którym ma się odbyć).

Czy ocenianie sumujące jest jednak wystarczające? Czy pozwala w pełni zrealizować program nauczania i ukazać uczniowi cały zakres wiedzy i umiejętności z podstaw przedsiębiorczości? Ocenianie sumujące, skupiając się na mierzeniu wiedzy, a nie na procesach dochodzenia do niej, samoocenie i samokształceniu, nie ma pełnego odniesienia do poziomu rozwinięcia u uczniów kompetencji kluczowych i uniwersalnych. Autorzy obu programów, zachęcając nauczycieli do stosowania zasad oceniania kształtującego, podkreślają rolę samooceny, oceny koleżeńskiej i informacji zwrotnej. Mikina sygnalizuje przy tym szczególnie konieczność wyznaczania celów lekcji oraz kryteriów sukcesu dla ucznia (czyli osiągania przez ucznia celów pośrednich), natomiast Kwiatkowski i Musiałkiewicz – rolę portfolio i e-portfolio.

Ponadto autorka programu pt. *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* proponuje, by różnicować formy oceniania nawet w poszczególnych blokach programu, co pozwoli na holistyczną ocenę ich pracy i obserwację postępów. Pomoże też uwzględnić zainteresowania i predyspozycje uczniów, co jest szczególnie ważne dla uczniów ze SPE. Podkreśla, że istotą oceniania jest możliwość poznania swoich mocnych stron przez każdego ucznia, dlatego tak ważne jest, by stwarzać możliwości pozyskania ocen dzięki różnym formom ich sprawdzania: ustnym i pisemnym, dyskusji, testu, pracy z dokumentami, podczas wykorzystania technologii cyfrowych czy w działaniu w zespole projektowym i pracy w grupie podczas lekcji itp.

Autorka proponuje, by w bloku 1 części A dominowała obserwacja uczniów podczas aktywności indywidualnej i zespołowej na lekcji, a także samoocena i ocena koleżeńska oraz zachęcanie uczniów do aktywności i docenianie jej zwłaszcza u uczniów ze SPE. W bloku 1 części B należy do tych form oceniania dołożyć odpowiedzi ustne uczniów i badanie sumujące w formie testu badającego poziom opanowanych umiejętności. Widać w tym podejściu również zamysł narastania trudności, co pozwoli uczniom przyzwyczaić się do stosowanych form oceniania.

W bloku 3 do dotychczasowych form oceniania dojść powinna ocena za działania w projektach, w tym za efekt końcowy oraz prezentację. Tu także nauczyciel powinien brać pod uwagę samoocenę i ocenę koleżeńską, a na koniec prac projektowych – sformułować informację zwrotną.

W bloku 5 i 6 nauczyciel uzupełnia ocenianie o ocenę ich pracy w oparciu o indywidualne portfolio lub e-portfolio. Autorka wyjaśnia także, czym ono jest: „Są w nim gromadzone przygotowane przez uczniów dokumenty, np. zestawienia własnych predyspozycji, umiejętności i doświadczeń, CV, list motywacyjny, wypełniony przykładowy PIT, sprawozdanie z wykonanego projektu biznesowego, wypełniona przykładowa książka przychodów i rozchodów i inne. Dokumenty te są poddawane bieżącej samoocenie i ocenie nauczyciela, a w przyszłości mogą być uzupełniane i wykorzystywane w dorosłym zawodowym życiu ucznia” (Mikina 2019: 30).

Podczas wszystkich form oceniania stosowanych na lekcjach przedsiębiorczości nauczyciel powinien pamiętać o tym, że oceny są także informacją dla rodziców uczniów. Jeśli uczeń otrzyma ocenę wyrażoną stopniem, informacja będzie powierzchowna i niepełna, dlatego warto stosować informację zwrotną, w której nauczyciel wskaże mocne i słabe strony aktywności ucznia. Przyzwyczajeni do oceniania wyrażonego stopniami rodzice często nie mają takich oczekiwań wobec nauczyciela, ale ocenianie w szkołach podstawowych się zmienia, nauczyciele coraz częściej stosują założenia

oceniania kształtującego i tym samym wpływają na zmianę oczekiwań rodziców (i uczniów) wobec oceny w szkole średniej. Należy to koniecznie uwzględnić i stosować naprzemiennie ocenę sumującą i kształtującą przy założeniu, by ocen tych nie łączyć. Uczeń, który otrzyma ocenę wyrażoną stopniem, raczej nie przeczyta informacji zwrotnej wyrażonej opisowo.

Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości, oceniając uczniów, dokonuje także ważnych spostrzeżeń na temat zainteresowań uczniów, dostrzega ich trudności i specjalne potrzeby, co powinno wpłynąć na metody i formy pracy na lekcji oraz na dostosowanie wymagań wobec uczniów. Jeśli podczas działań w grupach okaże się, że uczeń ma umiejętności przywódcze, należy to uwzględnić podczas przydzielania mu odpowiednich zadań. Jeśli inny uczeń boryka się z trudnościami, bo nie potrafi dobrze przelewać myśli na papier, trzeba sprawić, by miał on możliwość wystąpienia ustnego zamiast pisemnej odpowiedzi albo dać mu szansę uzupełnienia tego, co napisał, w formie ustnej. Jak widać, ocenianie powinno wpłynąć na formy odpowiadania. Jednak nie tylko na to. Przytoczone wyżej przepisy ukazują, że nauczyciele powinni, obserwując wyniki uczniów uzyskane podczas oceniania, modyfikować swoje metody pracy. Jeżeli zatem z testu dotyczącego funkcjonowania gospodarki rynkowej wszyscy uczniowie otrzymali niskie wyniki, nauczyciel w pierwszej kolejności powinien przyjrzeć się narzędziu, którym badał osiągnięcia uczniów: jak zostały sformułowane polecenia?, czy wszystkie treści badane testem zostały omówione?, jakimi zadaniami były badane osiągnięcia i czy uczniowie zetknęli się wcześniej z taką ich formą?

Nauczyciel nieusatisfakcjonowany wynikami uczniów powinien od razu przyjrzeć się swojej pracy. Jeśli test został ułożony przez samego nauczyciela i dopasowany tym samym do omawianych na lekcjach treści, istnieje niewielkie ryzyko, że narzędzie to będzie złe. Jeśli się tak stanie, należy przede wszystkim zainteresować się sposobem formułowania pytań. W precyzyjnym ujmowaniu poleceń w słowa pomoże na pewno taksonomia celów Blooma czy Niemierki. Gorzej jest, jeśli nauczyciel stosuje gotowe testy, a sprawdzane nimi umiejętności nie zostały omówione. Takie postępowanie jest nieprawidłowe i należy się go wystrzegać. Proponując uczniom test sformułowany przez innego autora, należy zawsze sprawdzić, jakie treści i w jakiej formie są nim badane i porównać z tym, co i jak było omawiane na lekcjach. Z kolei zbyt wysokie i jednolite (tzn. oceny wszystkich uczniów są od czwórki w górę) wyniki z testu opracowanego przez nauczyciela powinny go skłonić do przyjrzenia się poziomowi zadań, czy przypadkiem nie są one wszystkie z jednego lub dwóch najniższych poziomów wymagań (wie, rozumie) według taksonomii celów z pomiaru dydaktycznego.

Znakomitym i ważnym sposobem uzupełnienia procesu oceniania jest stosowanie zasad oceniania kształtującego, bo umożliwia ono głębsze monitorowanie i lepszą ewaluację wyników na lekcjach przedsiębiorczości. Poprzez realizację pięciu strategii ocenianie kształtujące koresponduje z rozwijaniem kompetencji kluczowych (szczególnie w zakresie: tworzenia i rozumienia informacji oraz osobistych, społecznych i uczenia się) i uniwersalnych oraz umiejętności miękkich, np. kreatywności i innowacyjności.

Strategia I: **Określanie i wyjaśnianie uczniom celów uczenia się i kryteriów sukcesu.** Nauczyciel wraz z uczniami określają, czego się będą uczyć na danej lekcji przedsiębiorczości, uczniowie poznają główny cel lekcji i cele pośrednie, które mają osiągnąć. Cele te są sformułowane jasnym dla ucznia językiem, a ponieważ są mierzalne,

uczniowie mogą kontrolować ich osiągnięcie (znane w ocenianiu kształtującym jako NaCoBeZU, czyli „na co będę zwracać uwagę”). Przykładem zastosowania tej strategii na lekcjach podstaw przedsiębiorczości będzie sformułowanie: „Na dzisiejszej lekcji poznasz rodzaje rynków i dokonasz ich klasyfikacji w formie tabeli, wymienisz cechy człowieka przedsiębiorczego, podczas rozmowy z pracodawcą będziesz negocjował skutecznie warunki pracy, stworzysz mapę myśli na temat...”. Nauczyciel proponuje uczniom sposoby osiągnięcia celu, które mogą być modyfikowane przez uczniów. Wiedząc, jak osiągnąć cel, posiadając informacje na temat tego, co należy zrobić i jaką metodą, uczeń będzie bardziej efektywnie się uczył.

Bardzo duży nacisk w programie *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* jest położony na formułowanie celów lekcji i przekazywanie ich uczniom na jej początku. Cele te powinny być wyrażone prostym językiem, zrozumiałym dla ucznia, budzącym zainteresowanie i zachęcającym do aktywności. Uczniowie powinni mieć świadomość, że poznane zagadnienia mają wymiar praktyczny i przydadzą im się w życiu. Formułowanie celów lekcji ułatwi też pracę nauczycielowi, ponieważ może on od razu opracować „kryteria sukcesu” dla ucznia, co jest podstawą oceniania. Jeśli uczeń wie, czego i po co ma się nauczyć, stanie się bardziej odpowiedzialny za swoje postępy.

Strategia II: Organizowanie w klasie dyskusji, zadawanie pytań i zadań, dzięki którym będzie można uzyskać informacje, czy i jak uczniowie się uczą. Strategia składa się z dwóch związanych ze sobą części: dialogu i jego konsekwencji. Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości, który stosuje tę strategię, prowadzi z uczniami dialog dotyczący tego, co już zrozumieli i tego, na co należy poświęcić więcej czasu, dlatego monitoruje na bieżąco postępy. Rozpoznając indywidualne możliwości uczniów, dostosowuje do nich zadania i polecenia. Nauczyciel, który chce rozpoznać te możliwości, musi prowadzić dialog z uczniami, co wymaga umiejętnego zadawania pytań (stymulujących myślenie, angażujących uczniów podczas wykonywania zadań, zachęcających do poszukiwań) i uważnego słuchania. Lekcje powinny budować atmosferę wzajemnego zaufania, zachęcać uczniów do otwartego wyrażania uczuć i opinii z poszanowaniem zasady, że nic nie zostanie wykorzystane przeciwko uczniom.

Kształtowaniu relacji będzie służyła samoocena i ocena koleżeńska, ale też wspólne dbanie o atmosferę akceptacji, zastępowania rywalizacji współpracą, budzenie autorefleksji uczniów na temat własnego uczenia się. Przykładem działania tej strategii na lekcjach podstaw przedsiębiorczości jest prowadzenie z uczniami dialogu wywołanego przez pytania: „Co mogłoby wam pomóc lepiej poznać zagadnienia związane z gospodarką?”, „Jakich narzędzi można użyć, by sformułować cele rozwojowe firmy?”, „W jaki sposób zbudować wiedzę na temat funkcjonowania kredytów?”, „Gdzie możesz napotkać trudności, pisząc biznesplan?”, „Wolicie popracować nad zagadnieniem ubezpieczeń indywidualnie czy grupowo?”. Jeśli nauczyciel pozwoli uczniom zdecydować, jeśli podejmie dialog, uczniowie będą zaangażowani, ponadto będą mieli szansę rozwinięcia umiejętności samokształcenia i odpowiedzialności za własne uczenie się.

Samoocena i ocena koleżeńska są elementami oceniania, które mają służyć doskonaleniu formułowaniu informacji zwrotnej. Dodatkowo wprowadzenie tej formy oceny może pomóc nie tylko lepiej poznać uczniów, ale i zrealizować cele dydaktyczno-wychowawcze. Ponadto pomaga uczniom przygotować się do dorosłego życia i wejścia

na rynek pracy, ponieważ coraz więcej firm stosuje w praktyce samoocenę i ocenę koleżeńską pracowników.

Należy pamiętać o tym, że jeśli uczeń nie miał wcześniej do czynienia z tymi formami oceny, to najpierw należy go z nimi zaznajomić i wyjaśnić, że służą przede wszystkim do doskonalenia opracowywania informacji zwrotnej i to jest w nich najważniejsze. Warto też zwrócić uwagę na korzyści:

- pomagają dostrzec mocne i słabe strony pracy ucznia;
- pozwalają zobaczyć, co uczeń zrobił dobrze i z czym nie ma problemu, a co wymaga jeszcze utrwalenia i powtórzenia;
- ułatwiają poinformowanie nauczyciela o trudnościach i postępach (w przypadku niektórych metod nawet bez użycia słów);
- uczą krytycznego i świadomego podejścia do własnego procesu uczenia się;
- dają poczucie bezpieczeństwa na zajęciach (uczeń wie, że nie musi obawiać się oceny niedostatecznej, jeśli czegoś nie zrozumiał);
- nauczycielowi pozwalają lepiej poznać uczniów i sprawdzić, w jakim stopniu opanowali założone cele.

Samooceny i oceny koleżeńskie należy dokonywać pod koniec lekcji lub po zrealizowaniu jednostki tematycznej w oparciu o podane na początku lekcji kryteria (cele lekcji i informację o tym, na co należy w trakcie lekcji zwracać uwagę). Dzięki temu zarówno uczniowie, jak i nauczyciel, otrzymuje informację, czy udało się osiągnąć cel lekcji.

W pierwszym etapie dobrze jest przygotować ucznia do samooceny i oceny koleżeńkiej, praktykując ją na prostych zadaniach i małych formach. Dzięki temu uczniom łatwiej będzie zrozumieć, na czym polega idea tego typu form oceniania.

Pomocne mogą być w tym takie metody jak balon, pole siłowe czy sygnalizacja świetlna oraz przekazywanie przykładowej informacji zwrotnej uczniowi przez nauczyciela tak, aby stała się ona normą w zespole klasowym.

▪ **Metoda balonu**

Pomoce: duży karton z rysunkiem balonu z koszem; karteczki samoprzylepne.

Pod koniec lekcji uczniowie na karteczkach zapisują:

- to, co było ich zdaniem przydatne i ciekawe, co zabiorą ze sobą z lekcji (te karteczki umieszczają na czaszy balonu);
- to, co sprawiło im trudność, co trzeba jeszcze przepracować (te karteczki umieszczają na koszu);
- to, co było ich zdaniem zbędne, było dla nich balastem (te karteczki umieszczają poniżej kosza – jako zbędny balast).

Następnie nauczyciel przegląda informacje od uczniów, wyciąga wnioski i omawia je z uczniami.

▪ **Pole siłowe**

Pomoce: kartka podzielona na dwie kolumny (nagłówek kolumny 1: Co Ci pomaga w pracy na lekcji?; nagłówek kolumny 2: Co Ci przeszkadza w pracy na lekcji?) dla każdego ucznia.

Uczniowie otrzymują czas na zastanowienie się i zapisanie odpowiedzi na pytania zapisane na otrzymanych od nauczyciela kartkach. Następnie mogą sami zastanowić się nad swoimi zapiskami i wyciągnąć wnioski, albo kartki do analizy przekazać nauczycielowi. Wówczas, po przeanalizowaniu zapisów uczniów, nauczyciel może na forum klasy zidentyfikować czynniki, które wpływają pozytywnie i negatywnie na realizację założonych celów. Następnie wnioski wspólnie z nauczycielem uczniowie wcielają w życie od kolejnych zajęć.

▪ Sygnalizacja świetlna

Pomoce: karteczki w trzech kolorach (zielony, żółty, czerwony).

Nauczyciel po zrealizowaniu w czasie lekcji ćwiczenia/zadania/innej formy pracy prosi uczniów, aby podnieśli jedną karteczkę sygnalizującą, w jakim stopniu zrozumieli/ opanowali daną treść:

- karteczka zielona – „Rozumiem wszystko”;
- karteczka żółta – „Rozumiem część”;
- karteczka czerwona – „Nie rozumiem”.

W ten sposób uczniowie dają znać nauczycielowi bez słów o stopniu opanowania materiału. Po pokazaniu koloru uczniowie mogą też dobierać się na zasadzie „przeciwnych świateł” tak, aby uczeń dobrze rozumiejący zadanie mógł je wytłumaczyć uczniowi słabszemu.

Metoda ta może być także wykorzystana do oceny koleżeńskiej. Wówczas uczniowie nawzajem oceniają – przykładowo – bezbłądność wykonania pracy (nauczyciel może wskazać też inne kryterium, np. rzetelność informacji, jakość wykonania zadania):

- bezbłądnie jest oznaczona kolorem zielonym;
- słabsza praca kolorem żółtym;
- bardzo słaba praca kolorem czerwonym.

Kolejnym etapem będzie ćwiczenie samooceny i oceny koleżeńskiej. Może ono polegać na przygotowaniu samooceny/oceny koleżeńskiej wyznaczonego ćwiczenia/zadania i przekazaniu jej nauczycielowi do sprawdzenia. Nauczyciel może wówczas zwrócić uwagę na to, czy dana ocena została napisana w miarę obiektywnie. W przypadku braku obiektywizmu nauczyciel może indywidualnie popracować z danym uczniem nad jej formułowaniem.

Kiedy już uczniowie zaznajomili się z samooceną i oceną koleżeńską, warto zacząć stosować ją na co dzień w praktyce szkolnej. W tym celu można przygotować arkusz samooceny i oceny koleżeńskiej. Może on dotyczyć konkretnych zajęć, działu tematycznego z danego przedmiotu czy oceny na zakończenie nauki danego przedmiotu.

W arkuszach tych powinny znaleźć się pytania dotyczące:

- założonych celów;
- stopnia opanowania treści zgodnie z celami;
- informacji, w jaki sposób uczeń pracuje najefektywniej na lekcji;
- propozycji, jak poprawić to, co wymaga poprawy;
- rady, w jaki sposób pracować w przyszłości.

Strategia III: **Udzielanie uczniom informacji zwrotnych, które umożliwiają widoczny postęp w ich procesie uczenia się.** Jej stosowanie jest najbardziej widoczne po zakończeniu zadania, bo wtedy następuje moment refleksji nad jego wynikami. Można wówczas ocenić, czy sposoby podejścia do realizacji zadania (projektu) były efektywne, czy przyczyniły się do zdobycia wiedzy i do postępów.

Przed dokonaniem oceny zaangażowania ucznia w dane aktywności istotne jest przekazanie konkretnych oczekiwań, stosując odpowiednie motywatory, wspomagając i wzbudzając tym samym większe jego zaangażowanie, ale wskazując jednocześnie na fakt możliwości uzyskania wsparcia i pomocy w razie potrzeby podczas samodzielnej lub zespołowej pracy. Podczas oceniania – istotne jest wskazanie konstruktywnych uwag dotyczących niedoskonałości i błędów, jakie pojawiły się podczas zaangażowania ucznia. Na końcu bardzo istotne jest zaś przekazanie pozytywnych informacji o pracy ucznia i uzyskanym efekcie.

Warto podkreślić, że udzielanie informacji zwrotnej może się odbywać na każdym etapie pracy w formie pomocy i wskazówek typu: „Z tym sobie poradziłeś, spróbuj jeszcze znaleźć inny sposób...” itp. W trakcie pracy uczniowie mogą sobie nawzajem również udzielać informacji zwrotnych, wzmacniając się nawzajem i pomagając dokonać modyfikacji. Będzie to szczególnie cenne dla uczniów ze SPE.

Agnieszka Mikina w programie *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu* zwraca uwagę na to, by ocenianie na lekcjach podstaw przedsiębiorczości wynikało z zaplanowanych działań dydaktycznych nauczyciela, a jego głównym celem było monitorowanie, czy przebieg tych działań przynosi zamierzone rezultaty. Taki sposób patrzenia na ocenianie zakłada, że nauczyciel oceniając, diagnozuje, monitoruje i wspiera rozwój ucznia, rozpoznaje jego mocne i słabe strony, i podnosi poziom motywacji. To podejście obowiązuje nauczyciela wobec każdego ucznia, również ze SPE. W odniesieniu do uczniów ze SPE autorka poleca, by doceniać poczynione przez nich postępy, a nie tylko sam rezultat, co pomoże zbudować motywację wewnętrzną ucznia, a ponadto nauczyciel poprzez podkreślanie, że uczenie się jest procesem, zbuduje wyższy poziom motywacji tych uczniów i dostarczy im wiedzy na temat, jak się uczyć.

Nauczyciel ocenia poprzez bieżącą obserwację podczas różnych działań na lekcji (indywidualnych i zespołowych), co powinno skutkować nie tyle wystawieniem samej oceny wyrażonej stopniem, ile sformułowaniu informacji zwrotnej wskazującej, co uczeń umie i robi dobrze, a co i jak wymaga poprawy.

Podobnie autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* zachęcają nauczycieli do stosowania na lekcjach przedsiębiorczości oceniania wspierającego, zwracając szczególną uwagę na udzielanie uczniom opisowej informacji zwrotnej. Podkreślają przy tym, że: „Powinna informować ucznia, w którym momencie nauczania on się znajduje oraz gdzie powinien być i co musi zrobić, aby osiągnąć cel” (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 38).

Strategia IV: **Umożliwianie uczniom korzystania z siebie nawzajem jako zasobów edukacyjnych.** Warto uzmysłwić uczniom, że zarówno na lekcjach, jak i w życiu potrzebujemy współpracy, bo sprzyja ona synergii. Człowiek najlepiej uczy się w grupie, podczas różnych działań zespołowych. Mikina podkreśla, że ocenie koleżeńskiej służy praca w parach lub grupach, a stosowanie tego sposobu

monitorowania osiągnięć sprzyja wzrostowi świadomości własnego procesu uczenia się, samodzielności i odpowiedzialności za własne działania. Zauważa, że nauczyciel, stwarzając okazje do formułowania przez uczniów oceny koleżeńskiej, może czerpać z niej informacje na temat tego, jak uczniowie lubią pracować i odpowiednio dobrać do ich potrzeb metody i techniki pracy. Uwagi do stosowania oceny koleżeńskiej zostały ujęte także w programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*. Autorzy zaznaczają, że ocena koleżeńska sprawia, iż uczniowie uczą się od siebie nawzajem, a także uczą się pomagać poprzez udzielanie kulturalnej rówieśniczej informacji zwrotnej, słuchania siebie nawzajem i dopytywania w kwestiach spornych. Autorzy podpowiadają formy oceny koleżeńskiej do wykorzystania na lekcjach: „Ocena koleżeńska może polegać na: sprawdzaniu ćwiczeń, informacji zwrotnej do pracy, wypowiedzi, a nawet sprawdzaniu klasówek” (tamże: 39). Warto podkreślić w tym miejscu, że ocena koleżeńska polega na tym, że uczniowie nawzajem oceniają swoje prace. Żeby mogli uczynić to właściwie, muszą mieć podane kryteria sukcesu, które powinien sformułować nauczyciel. Uczniowie mogą na ich podstawie ponownie zmierzyć się z celami lekcji, dostrzec, czy zostały przez nich osiągnięte. Ocena koleżeńska jest bardzo cenna, bo wpływa na kształtowanie kompetencji społecznych, osobistych i w zakresie uczenia się m.in. przez naukę obiektywizmu w ocenie prac kolegów i koleżanek, co z kolei wpływa na poszanowanie wyników cudzej pracy i zwiększenie obiektywizmu spojrzenia na własne działania. Poza tym ocena ze strony rówieśników niejednokrotnie lepiej jest przyjmowana przez uczniów.

Ponieważ istnieje zasada, że człowiek najefektywniej się uczy, gdy uczy innych, należy także stwarzać takie możliwości. Jeśli nauczyciel ceni formę referatu, powinien zadbać o to, by uczniowie przygotowując go, opracowywali także karty pracy, które pozostali uczniowie uzupełnią podczas słuchania przygotowanego wystąpienia. Podsumowaniem po wygłoszeniu referatu powinno być omówienie wykonanych zadań, notatek czy podjęcie jednego grupowego działania. Skuteczne jest także stwarzanie różnych sytuacji problemowych przez nauczyciela, np. uczniowie, pracując w parach, mają dopasować do typów spółek ich definicje i przykłady. Potem pary mogą łączyć się w czwórki, by porównać efekty pracy, odbywa się dyskusja grupowa. Dopiero na końcu nauczyciel może przeprowadzić krótką prezentację podsumowującą i w wyniku klasowej dyskusji ustala się, czy zadanie zostało właściwie wykonane.

Strategia V: **Wspomaganie uczniów, by stali się odpowiedzialnymi autorami procesu swojego uczenia się.** Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości jest wiele okazji do organizowania procesów w taki sposób, by uczniowie dokonywali autorefleksji nad własnym uczeniem się. Podczas lekcji uczą się proaktywności i otwartości na nowe doświadczenia, pobudzają chęć poznawania. Żaden nauczyciel nie jest w stanie nauczyć ucznia, jeśli on sam nie podejmie decyzji o uczeniu się. Podstawą tej decyzji jest jednak zawsze samoocena ucznia, budowanie poczucia własnej wartości i wiara w możliwość czynienia postępów. Uczeń o wysoko rozwiniętej odpowiedzialności za proces swojego uczenia ma poczucie sprawstwa, pogłębia samodzielnie temat i dzieli się zdobytymi informacjami oraz rozwija zainteresowania. Samoocena pobudza uczniów do refleksji nad procesem własnego uczenia się i nad efektywnością swej pracy. Ukazuje także, że sam proces oceniania nie jest taki łatwy. Uczeń musi nabyć umiejętności jak najbardziej obiektywnego spojrzenia na siebie samego, co z kolei pokazuje, że nie jest tylko przedmiotem oceniania, ale i podmiotem. Dzięki temu może wzrosnąć motywacja

ucznia do aktywnego udziału w lekcji, bo skupia uwagę nie na tym, że podlega ocenie, ale na samym procesie uczenia się. Podobnie jak w ocenie koleżeńskiej, w samoocenie także ważne są kryteria sukcesu, ponieważ uczeń sprawdza na bieżąco, czy szczegółowe cele lekcji zostały przez niego osiągnięte. Uczeń ocenia swoje wyniki, odnosząc się bezpośrednio do nich. Techniki samooceny proponowane w tej strategii są różnorodne, np. sygnalizacja świetlna (metoda polegająca na sygnalizowaniu stopnia opanowania treści lekcji przy pomocy kolorów kartek: czerwona – „Nie rozumiem, potrzebuję pomocy”, zielona – „Rozumiem w pełni”, pomarańczowa – „Proszę o dodatkowe wskazówki”) czy karty samooceny (z pytaniami dotyczącymi stopnia rozumienia zagadnień poruszanych podczas lekcji, umożliwiające dostrzeżenie obszarów, które opanował lub tych wymagających dopytania nauczyciela czy dodatkowej samodzielnej pracy).

Uwagi do samooceny ucznia zostały ujęte w programie *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*. Autorzy zaznaczają, że nauka samooceny jest szczególnie ważna, jeśli nauczyciel chce, by uczniowie brali odpowiedzialność za własną naukę. Pomaga ona dostrzec luki w swoim przygotowaniu i samodzielnie poszukiwać sposobów rozwiązania: „Uczeń musi więc poddać refleksji to, ile czasu poświęcił na naukę, czy starannie się przygotował, czy pracował samodzielnie” (tamże: 38). Także Mikina podkreśla, że samoocena sprzyja budowaniu większej świadomości na temat procesu uczenia się, buduje samodzielność i większą odpowiedzialność za własne uczenie się.

Jeżeli nauczyciel podstaw przedsiębiorczości zbuduje atmosferę do przyjaznego uczenia się, formy oceniania sumującego nabiorą innego znaczenia. Będą tylko elementem kultury uczenia się opartej na szerszym rozumieniu zagadnień oceniania. Przy ocenianiu uczniów bardzo ważne jest znalezienie złotego środka pomiędzy kryterium równego i sprawiedliwego oceniania wszystkich – czyli stawiania każdemu uczniowi równych wymagań oraz indywidualizacją podejścia do każdego ucznia. Jest to istotne w kształceniu w ramach przedmiotu podstawy przedsiębiorczości, w ramach którego bardzo duży nacisk powinien zostać położony na indywidualizację i zaangażowanie w konkretne projekty oraz weryfikację określonych predyspozycji ucznia i jego osiągnięć.

Wprowadzenie oceny kształtującej sprzyja dokonywaniu ewaluacji kompetencji kluczowych. Celem takiej ewaluacji jest – podobnie jak przy ocenianiu wiedzy i umiejętności przedmiotowych – pozyskanie i przekazanie uczniom informacji zwrotnej na temat stopnia rozwinięcia kompetencji kluczowych. Ewaluacja kształcenia kompetencji powinna się odbywać przy okazji sprawdzania poziomu opanowania treści ujętych w podstawie programowej, zatem wszystkie wyżej wymienione formy oceniania sumującego (sprawdziany, wypowiedzi ustne, dyskusje, projekty i inne) dają szeroki obraz stopnia opanowania kompetencji kluczowych np. w zakresie rozumienia i tworzenia informacji czy kompetencji matematycznych (w zależności od zadania). Inne kompetencje będą badane podczas stosowania różnych metod pracy na lekcjach podstaw przedsiębiorczości, np. kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie uczenia się można obserwować podczas współpracy uczniów w grupach, pracy nad projektem, dyskusji. Dlatego ewaluacja kompetencji kluczowych może być przeprowadzona bez dodatkowego stresowania uczniów, wystarczy refleksja nauczycielska nad tym, które kompetencje są badane zadaniem. Nauczyciel może więc ująć je w kwestionariuszu testu albo zapisywać swoje spostrzeżenia w tym zakresie na dodatkowo przygotowanym

arkuszu, co pozwoli prowadzić tę ewaluację niejako mimochodem. W praktyce szkolnej wyglądać to może np. tak, że podczas prowadzonej dyskusji nauczyciel przygląda się poziomowi komunikacji ucznia z innymi lub poziomowi klarowności wypowiedzi. W obu przypadkach odpowiada to obserwacji kompetencji w zakresie rozumienia i tworzenia informacji, a ponadto kompetencjom społecznym.

Podczas wszystkich działań związanych z ocenianiem nauczyciel powinien pamiętać o uczniach ze SPE. Celem nauczyciela podstaw przedsiębiorczości w liceum i technikum powinno być jak najszersze rozpoznanie: możliwości psychofizycznych uczniów związanych z uwarunkowaniami biologicznymi (np. niedowidzenie, niedosłuch, zaburzenia neurologiczne, autyzm czy zespół Aspergera), społecznymi (np. środowiska rodzinnego ucznia, warunki socjalne) i z dysfunkcjami (dysleksja, dysgrafia, dysortografia) zaburzeń, w tym trudności przystosowawczych, problemów emocjonalno-społecznych niewynikających z określonego etapu rozwojowego, niskich osiągnięć poznawczych (np. uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym).

Uczniowie będą uczyć się w różnym tempie i w różny sposób, co ocenianie i monitorowanie osiągnięć i postępów z podstaw przedsiębiorczości na trzecim etapie edukacyjnym powinno uwzględnić.

Uczniowie ze SPE powinni być otoczeni troską i obdarzeni szczególną uwagą, gdyż ich uczenie się przebiega swoimi torami, na przykład u ucznia z dysleksją mogą mieć obniżone rozumienie czytanego tekstu, a uczniowie z dysgrafią i dysortografią mają kłopoty z redagowaniem tekstów. Uczniowie ze SPE potrzebują kontaktu z nauczycielem, czasem zaś dyskretnego omawiania wyników pracy. W kontekście sprawdzianów i testów warto pomyśleć o potrzebach uczniów mających problem z koncentracją uwagi, niedowidzących czy niesłyszących, a także o uczniach ze spektrum autyzmu. Trzeba dostosować metody badania wyników do ich potrzeb na tyle, na ile jest to możliwe, np. zastosować powiększoną czcionkę na teście, pozwolić napisać test przy komputerze, przysłać im wcześniej karty pracy czy prezentacje multimedialne, usadowić ucznia w jasnym miejscu lub blisko stanowiska nauczyciela, można też nagrać swój wykład, aby uczeń mógł go odtworzyć w odpowiedniej chwili, formułować polecenia, dzieląc je na etapy usprawniające rozwiązywanie zadania itp.

Każdy uczeń oczekuje od nauczyciela wskazówek pozwalających mu ocenić swoje postępy na przedmiocie, przy czym zależy mu na tym, by były one spersonalizowane. Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości takiej oceny postępów można dokonywać np. po zakończonym bloku tematycznym lub na zakończenie semestru czy roku szkolnego. Nauczyciel powinien odnieść się do kontekstu dotyczącego ucznia: jaki był wyjściowy poziom wiedzy ucznia, jakie ma możliwości i predyspozycje, jaki był wkład pracy ucznia – jaki poziom wiedzy osiągnął (przyrost) i w jakim stopniu się angażował w zadania, czy był aktywny. Spersonalizowana ocena kończyć się powinna rekomendacjami dla ucznia do dalszej nauki. Każdy nauczyciel wie, że bieżące uwagi ustne kierowane do ucznia w formie informacji zwrotnej są przejawem personalizacji oceniania. Można jednak wzbogacić je o przekazanie uczniowi uwag w formie pisemnej. Jeżeli uczeń napisał sprawdzian, wystąpił publicznie, wziął udział w realizacji projektu itp., może otrzymać od nauczyciela kartę umiejętności z zaznaczonym stopniem ich opanowania oraz z rekomendacjami wypływającymi z zauważonych słabszych stron. Np. podczas prezentacji badane przez nauczyciela są takie umiejętności, jak:

jasność przekazu, wizualna forma prezentacji multimedialnej, odpowiednia postawa, kontakt z publicznością. Na karcie, pod imieniem i nazwiskiem ucznia umieszcza się te umiejętności ze skalą (np. „Masz trudności...”, „Idzie ci dobrze/ świetnie...”). Podczas prezentacji nauczyciel zaznacza odpowiadające wystąpieniu ucznia określenie poziomu opanowania umiejętności, a pod spodem formułuje wynikające ze słabych stron rekomendacje (np. „Masz świetny kontakt z publicznością, jednak popracuj nad wizualną stroną prezentacji, dbając, by nie pojawiały się w niej błędy językowe”).

Monitorowanie i ocenianie postępów edukacyjnych uczniów nie jest zadaniem łatwym. Wymaga od nauczyciela przemyślenia całego procesu edukacyjnego, przygotowania kart ocen, kwestionariuszy i ankiet, co nie jest możliwe bez zaangażowania i właściwego planowania. Jednak nauczyciel, chcąc wpływać na rozwój uczniów, motywować ich do pracy i zdobywania wiedzy, powinien opracować swoje narzędzia, podchodząc do uczniów indywidualnie.

W Narzędziach pomiaru dydaktycznego. Narzędzia do ewaluacji procesu rozwijania kompetencji kluczowych do przedmiotu podstawy przedsiębiorczości (III etap edukacyjny) autorka proponuje arkusze formatywnej i sumującej ewaluacji kompetencji kluczowych. W przypadku uczniów ze SPE arkusze te należy dostosować do rodzaju potrzeb edukacyjnych ucznia. Przykładowo:

- uczniowie z niepełnosprawnością umysłową w stopniu lekkim mogą otrzymać arkusze podzielone na części. Badanie może przebiegać na kilku kolejnych jednostkach lekcyjnych, a polecenia dostosowane do stopnia upośledzenia;
- uczniowie z niepełnosprawnością ruchową powinni wypełniać arkusze na stanowiskach dostosowanych do ich niepełnosprawności oraz przy użyciu specjalistycznych pomocy;
- uczniowie słabosłyszący powinni otrzymać arkusze dostosowane do ich zasobu słownictwa;
- uczniowie z wadą wzroku mogą otrzymać arkusze wydrukowane powiększoną czcionką lub zapisane alfabetem Braille’a;
- w przypadku uczniów ze spectrum autyzmu arkusze powinny być uporządkowane, mogą też być podzielone na części, aby były one dla ucznia jasne;
- uczniowie przejawiający szczególne zdolności w zakresie przedmiotu mogą otrzymać bardziej szczegółowa arkusze, o wyższym stopniu trudności.

ROZDZIAŁ VI

Zadania nauczyciela w kontekście realizacji założeń edukacji włączającej

Coraz częściej nauczyciele mają do czynienia z młodzieżą ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, np.: różnego rodzaju niepełnosprawnościami (niewidomi, niesłyszący, z niepełnosprawnością ruchową, z przewlekłymi chorobami psychosomatycznymi), z trudnościami w czytaniu, pisaniu, liczeniu, z autyzmem, afazją lub też trudnościami wynikającymi z różnic kulturowych), dlatego każdorazowo podczas przygotowywania materiałów dydaktycznych oraz opracowywania programów zajęć, powinni brać je pod uwagę. Głównym celem w tym przypadku powinno być zagwarantowanie swobodnego dostępu do treści edukacyjnych i materiałów dydaktycznych równocześnie wszystkim uczniom oraz umożliwienie pełnego udziału w lekcjach osobom o szczególnych potrzebach. Na nauczycielu spoczywa obowiązek dołożenia wszelkich starań, by prowadzone przez niego lekcje były w możliwie największym stopniu użyteczne dla wszystkich uczniów.

Rozwój społeczno-ekonomiczny, postęp technologiczny oraz wyniki prowadzonych badań sprawiły, iż pod koniec XX wieku pojawiła się idea kształcenia osób niepełnosprawnych wspólnie z pełnosprawnymi. Wcześniej osoby takie były postrzegane zazwyczaj wyłącznie poprzez pryzmat ich dysfunkcji. W pewnym sensie był stosowany segregacyjny model edukacji. Uczniowie niepełnosprawni, przebywając przez wiele lat w izolowanych środowiskach szkolnych, nabierali złych nawyków i lęków. Ten model kształcenia niepełnosprawnych nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Wzrosła świadomość społeczna w zakresie problematyki osób z niepełnosprawnością, a zwłaszcza ich potrzeb edukacyjnych. Przedmiotem badań i analiz coraz częściej stawały się aspekty psychologiczne edukacji takich osób. Podjęto wiele działań mających na celu likwidację barier w ich dostępie do edukacji. Chodzi tu zarówno o bariery architektoniczne, jak i formalno-prawne. W tym czasie nastąpił też niebywały rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych. Spowodował on pojawienie się wielu pomocy technicznych, umożliwiających osobom niepełnosprawnym dostęp do informacji i wiedzy. Dzięki temu dużo łatwiejsze stało się wspólne kształcenie osób niepełnosprawnych z pełnosprawnymi. Początkowo przybrało ono formę kształcenia integracyjnego, a od pewnego czasu propagowane jest w postaci edukacji włączającej (Ślusarczyk 2013).

Istota edukacji włączającej polega na umożliwieniu osobom niepełnosprawnym kształcenia się w szkołach ogólnodostępnych przy zapewnieniu im możliwie najlepszych warunków nauczania. Nie chodzi zatem jedynie o formalną możliwość uczęszczania do szkół ogólnodostępnych, ale przede wszystkim o aktywne działania mające na celu wyrównywanie szans edukacyjnych osób z różnymi niepełnosprawnościami. Edukacja włączająca zakłada unikanie stosowania „taryfy ulgowej” wobec uczniów niepełnosprawnych i kładzie nacisk na usuwanie barier oraz tworzenie jak najlepszych warunków nauczania dla wszystkich, zwłaszcza dla uczniów o szczególnych potrzebach edukacyjnych (tamże).

Autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0* sugerują, że w przypadku realizacji treści w zaproponowanej przez nich formie nauczyciel w prosty sposób

może dostosować je do potrzeb ucznia ze SPE, stosując modyfikację treści nauczania, sposoby ich przekazywania albo wymagania. Proponują także w dodatkowych treściach nauczania poruszenie problematyki zatrudniania osób niepełnosprawnych z uwzględnieniem potrzeb występujących w danym oddziale klasowym. Zawsze jednak należy dbać o to, by nauczanie osób ze SPE odbywało się na zasadach włączania w zwykły tok lekcji. Autorzy zachęcają nauczycieli do wprowadzenia kultury edukacji włączającej w całej szkole, a nie na poszczególnych przedmiotach. Powinna ona być oparta na akceptacji odmienności, szeroko rozumianej tolerancji i wsparciu osób potrzebujących tego wsparcia. Zachęca się też do pobudzania zaangażowania uczniów, rodziców, wszystkich nauczycieli, a zwłaszcza pedagoga, psychologa i dyrektora szkoły. W trudniejszych sytuacjach powinno się korzystać z pomocy powołanych do tego celu instytucji, jak poradnie psychologiczno-pedagogiczne. Zadaniem nauczyciela podstaw przedsiębiorczości będzie zatem w kontekście tego programu współpraca z całym środowiskiem szkolnym oraz dbanie o stosowanie kultury włączającej na swoich lekcjach. Stosowanie idei edukacji włączającej nie jest też obce autorce programu *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu*, która proponuje, by nauczyciel dostosowywał metody i formy pracy do indywidualnych potrzeb uczniów i umożliwiał im tym samym odniesienie sukcesu edukacyjnego.

Podejście nauczyciela podstaw przedsiębiorczości powinno także uwzględniać zasady projektowania uniwersalnego, w którym proponuje się rozwijanie elastycznego (*flexible*) środowiska uczenia się, odpowiadającego specjalnym potrzebom edukacyjnym różnych grup uczniów (w tym także uczniów z niepełnosprawnościami). Organizacja nauczania powinna zatem zakładać wykorzystanie zróżnicowanych środków nauczania oraz prezentacji materiału przez ucznia, a także różnorodnych środków pedagogicznych i technologicznych wspierających motywację i zaangażowanie uczniów. Model ULD (z ang. *universal learning design*) funkcjonuje w ramach edukacji inkluzyjnej i jest zgodny z bio-psycho-społecznym modelem podejścia do niepełnosprawności, o czym była już mowa w poprzednich rozdziałach niniejszego poradnika. Nauczyciel umożliwia wspólne uczenie się osób o zróżnicowanych potrzebach, nie tylko związanych z niepełnosprawnością, ale także z trudnościami językowymi (migranci, uchodźcy) oraz sytuacjami losowymi (np. uczennica w ciąży, uczeń czasowo unieruchomiony w związku ze złamaną nogą, dłuższy wyjazd ucznia w czasie roku szkolnego związany z absencją w szkole) (Domagała-Zyśk 2015).

Podczas wykorzystania projektowania uniwersalnego w procesach nauczania obowiązuje siedem podstawowych zasad, co oznacza, że edukacja na każdym poziomie powinna być (także):

- dostępna w atrakcyjnej formie dla każdego ucznia, niezależnie od jego trudności;
- elastyczna w formie, dostosowana do preferencji i możliwości ucznia;
- intuicyjna, dostępna także dla osób o ograniczonych kompetencjach językowych;
- dostępna percepcyjnie, także dla osób z trudnościami w zakresie widzenia czy słyszenia;
- materiały nauczania powinny być łatwe w użyciu, niewymagające skomplikowanych sprawności poznawczych czy manipulacyjnych;
- korzystanie z edukacji nie powinno wymagać nadmiernego wysiłku fizycznego;
- ważne jest odpowiednie do potrzeb uczniów zaaranżowanie przestrzeni uczenia się.

Podsumowując – projektowanie uniwersalne w edukacji powinno opierać się na współczesnej neuropsychologii, wiedzy o mechanizmach uczenia się oraz wykorzystaniu technologii informacyjnej. Winno zakładać stosowanie różnorodnych, polimodalnych środków prezentacji materiału dydaktycznego, elastyczności w zakresie formy prezentowania wiedzy i kompetencji przez uczniów (forma pisana, ustna lub działanie praktyczne) oraz stosowania zróżnicowanych środków motywowania uczniów do pracy (Domagała-Zyśk 2018). Ważna w projektowaniu uniwersalnym jest jak największa dostępność zajęć zarówno dla pełnosprawnych, jak i niepełnosprawnych uczniów.

Nauczyciel powinien opracować takie formy prowadzenia lekcji, aby pobudzić wszystkich uczniów do aktywności, wzmacniając przy okazji ducha współpracy i zespołowości oraz zachęcając wszystkich do pomagania sobie wzajemnie w przezwyciężeniu pojawiających się problemów i absolutnie nie wskazywania osób, które mają jakieś problemy (jakikolwiek dzielenie na grupy w tym kontekście jest niewskazane). Aby nauczyciel mógł się kierować taką postawą, musi mieć szereg umiejętności, m.in. diagnozowania potrzeb rozwojowych i edukacyjnych uczniów na zajęciach podstaw przedsiębiorczości. Podczas lekcji nauczyciel może w naturalny sposób obserwować i analizować postępy uczniów, ich postawy i może dzięki temu wskazywać im kierunki rozwoju. Jeśli podczas lekcji zaobserwuje, że np. podczas pracy grupowej uczeń ma tendencje do wycofywania się i niepodejmowania działań z powodu przeświadczenia, że nie podoła zadaniu, może interweniować od razu lub pomyśleć o realizacji podczas kolejnego spotkania elementu zajęć na temat, jak odkryć swoją rolę w zespole. W takiej sytuacji ważne jest zdiagnozowanie przyczyn takiego zachowania uczniów, bo może ono wynikać z niezrozumienia polecenia, braku odwagi i wiary w siebie czy lęku przed porażką. Źródła takiego zachowania mogą być różne, dlatego nauczyciel powinien doskonalić swe umiejętności obserwacyjne i uczyć się prawidłowego wyciągania wniosków. Dlatego podstawowe zadania nauczyciela w ramach edukacji włączającej (i nie tylko) podczas zajęć podstaw przedsiębiorczości można ująć następująco: obserwowanie, diagnozowanie, planowanie i ocena z wykorzystaniem idei oceniania kształtującego.

By diagnozowanie nauczycielskie było pełne, nie może być jednorazowym aktem, lecz cyklem działań w tym zakresie, np. nauczyciel przedsiębiorczości powinien ją prowadzić w momencie rozpoczęcia i zakończenia ważnych etapów: początek nauki, podsumowanie osiągnięć rocznych czy półrocznych, rozpoczęcie i zakończenie realizacji projektu itp. Warto również nieustannie obserwować poziom motywacji uczniów do nauki. Jest to ważne szczególnie dla uczniów ze SPE, ponieważ ich motywacja często spada z powodu trudności, jakie muszą pokonywać. Serdeczny i uważny stosunek do tych uczniów może im pomóc. Nauczyciel poprzez postawę życzliwości, staranie o dobrą komunikację, wsłuchiwanie się w potrzeby uczniów może szybko reagować na problemy i skuteczniej je rozwiązywać, co podniesie motywację uczniów ze SPE i zachęci ich do podejmowania większego wysiłku podczas uczenia się. Zwracają na to uwagę autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*, pisząc: „Bardzo ważne jest budowanie motywacji, wyrabianie pozytywnego stosunku do wyzwań stawianych przed uczniem z indywidualnymi potrzebami. Nauczyciel może to osiągnąć poprzez aktywizowanie (stwarzanie warunków dla samodzielnej inwencji ucznia, wykorzystywanie metod aktywizujących), docenianie wysiłków (zauważanie każdej próby rozwiązania zadania, choćby droga rozwiązania nie była najłatwiejsza lub nie zakończyła się sukcesem, np.

Cieszę się, że próbowałeś sobie poradzić), zachęcanie do podejmowania kolejnych prób (np. *Spróbuj jeszcze raz. Czasem trzeba wiele razy próbować, zanim coś nam wyjdzie. Wierzę, że ci się uda*), chwalenie (docenianie tego, co uczeń umie i co udało mu się osiągnąć, a nie wytykanie błędów)" (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 33).

Nauczyciel powinien dbać o odpowiednią motywację uczniów ze SPE, a także sprawiać, aby sami stali się kreatorami własnego rozwoju i aktywnie uczestniczyli w zajęciach. Jest to przede wszystkim możliwe dzięki aktywnym metodom nauczania oraz wykorzystaniu sposobów doskonalenia procesu uczenia się według Alistaira Smitha (1997), w tym m.in.:

- Działanie zgodnie z modelem WSWS (Wysoka Samoocena i Wiara w Siebie) – u podstaw skutecznego uczenia się i motywacji uczniów leży wysoka samoocena oraz wiara w siebie. Warto stwarzać w szkole systemy nagród oraz pozytywnych wzmocnień. Przykładem takiego działania może być zbieranie plusów za aktywność, które później zostaną zamienione na ocenę.
- Wykorzystywanie technik relaksacyjnych i zachęty do działania – wprowadzenie w czasie lekcji technik relaksacyjnych w postaci krótkich przerw w zajęciach np. wzięcie głębokiego oddechu czy też zamknięcie oczu.
- Posługiwanie się pozytywnym, afirmującym językiem – każde „nie” wypowiedziane przez nauczyciela stwarza pokusę do podjęcia działania odwrotnego.
- Dzielenie tematu lekcji na kilka zagadnień – nauczyciel najpierw przedstawia cały temat, a następnie dzieli go na kilka części. Maksymalna liczba pojedynczych informacji, które człowiek jest w stanie zapamiętać, to siedem, więc warto ograniczyć się do siedmiu zagadnień.
- Pobudzenie do pracy obu półkul mózgowych, przekazywanie informacji, stosując systemy reprezentacyjne – wizualne, audytywne, kinestetyczne.
- Stosowanie ćwiczeń indywidualnych, a także w parach i grupach.
- Wykorzystywanie dodatkowych pomocy dydaktycznych i wzorców osobowych – np. zaproszenie lokalnych przedsiębiorców na jedną z prowadzonych lekcji.
- Uczynienie z nauki zabawy – przyswajanie wiedzy jest znacznie szybsze, gdy towarzyszy mu czerpanie przyjemności i zabawa, do których można wykorzystać gry lub elementy grywalizacji. Posłużyć tu mogą takie rozwiązania jak Kahoot! (kahoot.com) lub gry symulacyjne.

Doskonaląc swoje umiejętności diagnozowania uczniów, nauczyciel może zaproponować wykonanie testu osobowości. Jedną z umiejętności człowieka przedsiębiorczego jest świadomość swoich mocnych i słabych stron. Umiejętność ta może być również wykorzystana w komunikacji interpersonalnej. Wymaga to od nas zrozumienia naszego własnego charakteru oraz typu osobowości osoby, z którą współpracujemy bądź rozmawiamy.

Jednym z najpopularniejszych testów osobowości jest MBTI® (Myers-Briggs Type Indicator®) jest to jednak test płatny. W sieci znaleźć można odpowiednik tego testu, [NERIS Type Explorer®](#) (dostęp 27.03.2023), który znany jest również pod nazwą Testu 16 osobowości. Wypełnienie go zajmuje 1–5 minut, a po skończonym teście uczeń otrzymuje informację, jakim jest typem osobowości. Przedstawione są jego mocne i słabe strony, a także postawy i typy zachowań, które są dla niego najbardziej charakterystyczne.

Zgodnie z ideą edukacji włączającej należy pamiętać, że nauczanie na lekcjach podstaw przedsiębiorczości musi uwzględniać potrzeby, zasoby edukacyjne i możliwości uczniów konkretnego zespołu klasowego, dlatego należy diagnozować każdy nauczany przez siebie oddział. Podstawa programowa przedmiotu podstawy przedsiębiorczości stawia przed uczniami (i nauczycielem) konkretne cele do realizacji, zatem aby każdemu uczniowi umożliwić ich osiągnięcie, nauczyciel musi znać potrzeby każdego z nich, zwłaszcza uczniów ze SPE. Najważniejsze jest przecież odniesienie sukcesu edukacyjnego na miarę możliwości ucznia, o czym wspominają autorzy obu omawianych programów. Zatem nauczyciel po rozpoznaniu potrzeb uczniów koniecznie powinien określić, jak będzie ich uczył oraz czego będzie wymagał. Jego zadaniem jest stworzenie warunków umożliwiających uczenie się każdego, dlatego powinien on wiedzieć, jak postępować z uczniami o różnych potrzebach.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz. U. 2020, poz. 1280) wymienia następujące grupy uczniów, które wymagają dostosowań:

- z niepełnosprawnościami;
- z niedostosowaniem społecznym (np. z dysfunkcją wzroku czy słuchu);
- zagrożonym niedostosowaniem społecznym;
- z zaburzeniami zachowania lub emocji;
- ze szczególnymi uzdolnieniami;
- ze specyficznymi trudnościami w uczeniu się;
- z deficytami kompetencji i zaburzeniami sprawności językowych;
- z chorobami przewlekłymi;
- znajdującym się w sytuacjach kryzysowych lub traumatycznych;
- z niepowodzeniami edukacyjnymi;
- zaniedbanym środowiskowo;
- z trudnościami adaptacyjnymi związanymi z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą.

Warto przyjrzeć się możliwościom niektórych grup uczniów pod kątem dostosowań możliwych do wprowadzenia w ramach zajęć podstaw przedsiębiorczości.

▪ **Uczeń z dysfunkcją słuchu**

Charakterystyka: cierpi na niedosłuch lub uszkodzenie słuchu, w związku z czym nie może opanować języka i jego rozumienia na poziomie ucznia słyszącego.

Dostosowanie: uczeń powinien siedzieć w miejscu, w którym będzie dobrze słyszeć nauczyciela oraz będzie mógł obserwować ruch jego ust. Powinien mieć zapewnioną ciszę i spokój. Nauczyciel z myślą o jego potrzebach powinien zadbać o pomoce wizualne oraz o zapisywanie ważnych komunikatów na tablicy. Może też przygotować dla niego karty pracy z zapisanymi poleceniami. Nauczyciel powinien często sprawdzać stopień rozumienia poleceń, dawać mu więcej czasu na ich wykonanie, często powtarzać ważne informacje, mówić wyraźnie i z wyrazistą intonacją.

▪ **Uczeń z dysfunkcją wzroku**

Charakterystyka: ponieważ słabo widzi, często myli litery o podobnych kształtach, pracuje wolniej od innych, gdyż ma wolniejsze tempo czytania i problemy z całościowym postrzeganiem wyrazów i zdań, co zaburza mu ich rozumienie.

Dostosowania: należy mu umożliwić korzystanie ze sprzętu wspomagającego widzenie (np. lupy czy filtrów koloru), zapewnić właściwe oświetlenie, będzie pomocne także przygotowanie materiałów zapisanych powiększoną czcionką. Uczeń powinien więcej poleceń otrzymywać w wersji ustnej niż pisanej, należy też wydłużyć mu czas na wykonanie zadania. Nauczyciel powinien częściej motywować takiego ucznia, bo szybciej się on męczy podczas pisania, dlatego warto komunikować się z nim głównie ustnie.

▪ **Uczeń niedostosowany społecznie lub zagrożony niedostosowaniem społecznym**

Charakterystyka: brak mu motywacji do przygotowania się do lekcji i do udziału w nich, niechętnie podejmuje wysiłek wykonania zadań na lekcjach i w domu. Ma często zachowania depresyjne lub opozycyjno-buntownicze, jest w ciągłym stresie.

Dostosowania: potrzebuje przyjaznej atmosfery, dobrego klimatu pracy, poczucia bycia akceptowanym. Ponieważ ma skłonności do pesymizmu, należy dostrzegać każdy przejaw optymistycznej postawy i chwalić go za to. Za każdym razem należy podkreślać przydatność i życiowość poruszanych problemów, pokazywać sens poznania zawiłości gospodarczych i rynkowych z punktu widzenia ucznia. Zachęcać do samodzielnego poszukiwania rozwiązań, stosować różnorodne metody pracy, dając szanse podejmowania różnych aktywności. Uczniów tych należy zachęcać do podejmowania decyzji i dokonywania wyborów oraz wykazywania się inicjatywą. Komunikując się z nimi, należy zachęcać ich do wytrwałości.

▪ **Uczeń z ADHD (od ang. *attention deficit hyperactivity disorder*)**

Charakterystyka: ma on trudności ze skupieniem uwagi, co wynika z zaburzeń koncentracji. Jest przez to nadruchliwy, impulsywny i niezmotywowany do nauki.

Dostosowania: powinien mieć raczej stałe miejsce w klasie, najlepiej, by obok niego siedział uczeń spokojny. Należy dać mu więcej czasu na wykonywanie zadań, nie odpytywać, jeśli jest wyraźnie pobudzony. Pomoże mu dzielenie trudnych zadań na etapy i kontrolowanie przebiegu tak podzielonej pracy przez nauczyciela. Uczniowi należy wydłużyć czas odpowiedzi i naprowadzać go, gdy traci wątek. Podczas pracy na lekcji dobrze by było, aby notował, dlatego należy zadbać o to, by znał różnorodne zasady wykonywania notatek: mapy myśli, stosowanie rysunków i symboli itp. Pomoże mu także podkreślanie przez nauczyciela ważnych elementów i informacji przy pomocy słów: „uwaga, to jest ważne”. Uczeń podczas komunikowania się z nauczycielem będzie wymagał powtórzenia niektórych treści i formułowania poleceń prostym językiem.

▪ **Uczeń ze szczególnymi uzdolnieniami**

Charakterystyka: uczeń o bardzo wysokich umiejętnościach i wysokim potencjale poznawczym. Często ma bardzo dobrą pamięć, wszechstronne myślenie, umiejętność dostrzegania wielu stron poruszanych zagadnień. Towarzyszy tym zdolnościom wysoka kreatywność, szybkość kojarzenia faktów, wyobraźnia, umiejętność wyciągania

wniosków, dokonywania analiz i wiele innych. Mięwa trudności w porozumiewaniu się z rówieśnikami.

Dostosowania: jeśli uczeń przejawia wysokie zainteresowanie problematyką przedsiębiorczości, należy zorganizować z nim dodatkowe spotkania, pozwolić mu prezentować na lekcjach efekty swoich poszukiwań, uczynić z niego asystenta np. podczas zajęć prowadzonych metodą odwróconej lekcji. Nauczyciel powinien podążać za potrzebami takiego ucznia, wskazywać dodatkowe materiały warte przeczytania, dawać mu dodatkowe zadania, które będą ambitniejsze, ale którym będzie mógł sprostać. Podczas lekcji powinien mieć także możliwość wykonywania indywidualnych zadań, co pozwoli mu uniknąć nudy. Można mu zaproponować indywidualną ścieżkę kształcenia, realizację dodatkowych projektów, wykorzystania metod naukowych (badania i eksperymenty). Należy jednak stwarzać mu możliwości współdziałania w zespole i komunikowania się z rówieśnikami, nagradzając go za poprawnie przebiegającą współpracę i niewyręczanie kolegów czy koleżanek przy skomplikowanych zadaniach. Uczeń zdolny potrzebuje nieustannego wsparcia, tutoringu lub mentoringu, o czym należy pamiętać.

■ **Uczeń o specyficznych trudnościach w uczeniu się, jak: dysortografia, dysleksja, dysgrafia, dyskalkulia**

Charakterystyka: uczeń z dysleksją ma trudności z czytaniem, zapamiętywaniem pojęć i rozumieniem diagramów, rysunków czy schematów. Uczeń z dysgrafią pisze nieczytelnie i często tak, jak słyszy. Uczniowie z dysortografią mają trudności z pisaniem z zastosowaniem zasad ortograficznych, a uczeń z dyskalkulią ma obniżony poziom umiejętności matematycznych.

Dostosowania: dobrze jest przeprowadzać z tymi uczniami sprawdziany w wersji ustnej, a w przypadku pisemnych – dawać więcej czasu na ich wykonanie. Podczas zapisywania informacji w postaci tabel i diagramów pomoże zastosowanie kolorów, podkreśleń, wyszczególnień trudnych pojęć i terminów. Należy wziąć pod uwagę trudności uczniów w zapamiętywaniu nowych nazw, pojęć i faktów. Dla tych uczniów zawsze należy zapisać je na tablicy. Podczas sprawdzianów należy łagodniej traktować błędy w zapisie tych terminów. Na lekcjach podstaw przedsiębiorczości należy uwzględniać indywidualne tempo pracy uczniów i ciągle ich motywować do dbałości o formę graficzną, estetyczną i poprawność ortograficzną zapisów, można też umożliwić pisanie sprawdzianów na komputerze. Ważne jest także docenianie pracy uczniów w grupie (podczas realizacji projektów i na lekcjach). Należy też doceniać wysiłek tych uczniów włożony w wykonywanie zadań skomplikowanych i opartych na czytaniu różnych materiałów z różnych źródeł. Trzeba także ograniczyć do minimum sytuacje, w których uczeń będzie musiał przeczytać coś głośno na forum klasy czy zinterpretować np. dane statystyczne. Ze względu na interdyscyplinarność podstaw przedsiębiorczości na lekcjach będzie wymagane posługiwanie się umiejętnościami matematycznymi, co jest dużym wyzwaniem dla tej grupy uczniów. Trzeba uwzględnić te trudności i nie dopuścić do sytuacji prześmiewczych. Oceniać uczniów za znalezienie sposobu rozwiązania, a nie oczekiwać od nich całkowitej poprawności rachunkowej (przy obliczaniu stóp procentowych, pożyczek itp.). Zachęcać do korzystania z kalkulatorów, pamiętając, że są to umiejętności życiowe i uczniowie z tej grupy dysfunkcji mogą mieć zawsze problemy z obliczeniami, zatem muszą ufać narzędziom technicznym ułatwiającym im dokonywanie bezbłędnych obliczeń.

▪ **Uczeń z niepełnosprawnością ruchową, w tym z afazją**

Charakterystyka: jego ograniczenia wynikają z dysfunkcji ruchowych, trudności myśleniu przyczynowo-skutkowym i w mówieniu.

Dostosowania: należy zacząć od przygotowania uczniowi odpowiedniego, komfortowego miejsca w klasie, dostosować trudność zadań do możliwości ucznia, stosować metody aktywizujące, ale możliwe do wykonania, obniżyć tempo wykonywania zadań, zapewnić mu odpoczynek, gdy tego potrzebuje. Ciągłe należy stwarzać okazje do wykazania się samodzielnością, np. podczas pracy w parach czy grupach i nagradzać za trud, stwarzać możliwości komunikowania się z rówieśnikami.

▪ **Uczeń z chorobą przewlekłą**

Charakterystyka: uczeń, który jest chory na: cukrzycę, zaburzenia pokarmowe, astmę, który stale przyjmuje leki lub korzysta z urządzeń podtrzymujących jego zdrowie, a nawet życie.

Dostosowania: przede wszystkim powinien czuć się i być bezpiecznym podczas lekcji. Nauczyciel powinien wiedzieć, jak pomóc uczniowi w razie spadku jego formy, dlatego konieczny jest instruktaż postępowania wobec takiego ucznia, udzielony najlepiej przez jego rodziców lub pielęgniarkę szkolną. Uczeń powinien mieć zapewnione wygodne miejsce w klasie, czasem trzeba obniżyć wobec niego wymagania i rozumieć, że absencja na niektórych zajęciach może wynikać ze stanu zdrowia ucznia. W takim przypadku należy ustalić z uczniem sposób nadrobienia zaległości. Należy też umożliwić uczniowi zażywanie leków podczas zajęć, możliwość zjedzenia czegoś czy napicia się wody. Podczas lekcji warto dać mu więcej czasu na wykonanie zadania, jeśli tego potrzebuje. Należy zawsze być wsparciem dla niego, pobudzać go do aktywności i nie dopuszczać do spadku jego formy psychofizycznej.

▪ **Uczeń w sytuacji kryzysowej i traumatycznej**

Charakterystyka: uczeń ten doświadczył bardzo silnych przeżyć związanych z sytuacjami życiowymi, takimi jak np. śmierć bliskiej osoby, rozwód rodziców, udział w wypadku komunikacyjnym, nagłe problemy finansowe w rodzinie, przemoc domowa, wyjazd członka rodziny na dłuższy czas w celach zarobkowych itp.

Dostosowania: okazywanie wsparcia, ale nie współczucia, zachęcanie do aktywności, wysyłanie gestów zrozumienia i akceptacji. Jeśli jest to konieczne, przesunięcie terminów wykonania niektórych zadań i unikanie tematów, które mogą pogłębić traumę (np. nierozmawianie o upadłości finansowej podczas bankructwa firmy rodziców). Należy pozwolić uczniowi na przeżywanie jego problemów, nie bagatelizować ich, a jeśli będzie chciał porozmawiać, poświęcić mu trochę czasu i okazać wsparcie.

W przypadku pracy z uczniami ze SPE na lekcjach podstaw przedsiębiorczości należy pamiętać o wykorzystaniu zaangażowania rodziców, którzy najlepiej znają potrzeby swojego dziecka. Na trzecim etapie edukacyjnym rodzice pojawiają się w szkole przeważnie w przypadku sygnalizowania przez swoje dziecko nieakceptowania przez nauczyciela zapisów ujętych w orzeczeniach czy opiniach poradni, dlatego zawsze należy zacząć od analizy odpowiednich dokumentów związanych z formalnym funkcjonowaniem ucznia ze SPE w szkole. Nauczyciel może jednak rozpocząć współpracę z rodzicami w nieco innym wymiarze, stwarzając okazję do porozumiewania się z nim

w celu uniknięcia nieudowodnień i konfliktów, zbudować atmosferę wzajemnego szacunku i wsłuchiwanie się w potrzeby ucznia i samych rodziców. Dobrze jest wypytać rodziców (opiekunów prawnych) o sposoby funkcjonowania ich dziecka w środowisku domowym i w szkole, zachęcić ich do kontaktowania się np. przy pomocy poczty elektronicznej czy notatek w zeszycie ucznia. Można też podpowiedzieć rodzicom jakieś rozwiązania, zachęcić np. do wspólnego z dzieckiem obejrzenia jakiegoś filmu związanego z tematem podstaw przedsiębiorczości i przedyskutowanie go w domu czy przeczytanie jakiegoś trudniejszego tekstu, co może pomóc np. uczniowi dyslektycznemu.

Współpraca z rodzicami będzie skuteczna, jeśli zachęci się ich także do podejmowania działań na rzecz swoich pociech. Warto rozważyć zapraszanie ich do współpracy poprzez obserwowanie osiągnięć uczniów, np. na podsumowaniu realizacji projektów. Mogą też występować w roli zapraszanych na zajęcia specjalistów z różnych branż. W przypadku uczniów ze SPE takie działanie może podnieść ich poczucie bezpieczeństwa, zobaczą bowiem, że ich rodzice są szanowani i ważni. Warto także zasięgać opinii rodziców na tematy dotyczące działalności klasy, np. poprosić, by wskazali, jak zadbać o komfort ich dziecka – ucznia ze SPE w planowanej wycieczce. Bardzo korzystne jest także budowanie u rodziców zadowolenia z osiągnięć dziecka z trudnościami poprzez wysyłanie do nich informacji na temat pozytywnych działań ucznia podczas zajęć podstaw przedsiębiorczości.

Kolejnym zagadnieniem związanym z właściwym funkcjonowaniem ucznia ze SPE w szkole jest organizowanie na terenie szkoły kultury współpracy na rzecz tej grupy uczniów między nauczycielami różnych przedmiotów, wychowawcami klas, z samą dyrekcją, z zatrudnionymi w szkole specjalistami (pedagog, psycholog, doradca zawodowy). Konieczna jest także współpraca z poradniami psychologiczno-pedagogicznymi. Nauczyciel podstaw przedsiębiorczości nie powinien zapominać, że w trudnych przypadkach ma na kogo liczyć i ma prawo prosić o wsparcie. Zwracają na to uwagę autorzy programu *Podstawy przedsiębiorczości 2.0*, pisząc: „Každą pomoc okazywana przez pojedynczych nauczycieli będzie nieskuteczna, jeżeli osoby z indywidualnymi potrzebami edukacyjnymi będą stygmatyzowane i odręczane przez pozostałych uczniów” (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 31).

W edukacji włączającej bardzo ważne jest opracowanie przez nauczyciela indywidualnych sposobów monitorowania osiągnięć ucznia. Ocenianie uczniów powinno być oparte na kilku ważnych elementach, do których zaliczyć należy w pierwszej kolejności etyczne podejście do wszystkich uczniów, bez faworyzowania jakiegokolwiek grupy. Zatem dostosowania i modyfikacje wynikające ze SPE powinny ich wzmacniać, pokazywać im mocne strony i nagradzać ich umiejętności i pracę (zgodnie z ideą oceniania kształtującego – dawać im rzetelną informację na temat tego, co zrobili dobrze, co i jak wymaga poprawy i jak powinni się dalej uczyć – patrz: rozdział V). Zawsze należy doceniać wysiłek uczniów ze SPE włożony w wykonanie zadania, ich aktywność na lekcji i obserwować rozwój kompetencji uczniów. Sprzyja temu stosowanie podczas lekcji podstaw przedsiębiorczości zasad oceniania kształtującego, bo idzie za tym uwzględnianie wkładu pracy każdego, dostrzeganie ich zaangażowania, budowanie atmosfery opartej na dialogu i dostrzeganiu indywidualnych potrzeb, dawanie informacji zwrotnej, korzystanie z samooceny i oceny koleżeńskiej oraz tworzenie indywidualnych kryteriów sukcesu i stopniowe dochodzenie przez ucznia do coraz wyższych umiejętności. Wszystkie te zasady służą uczniom ze SPE. Ocena kształtująca jest omówiona w obu

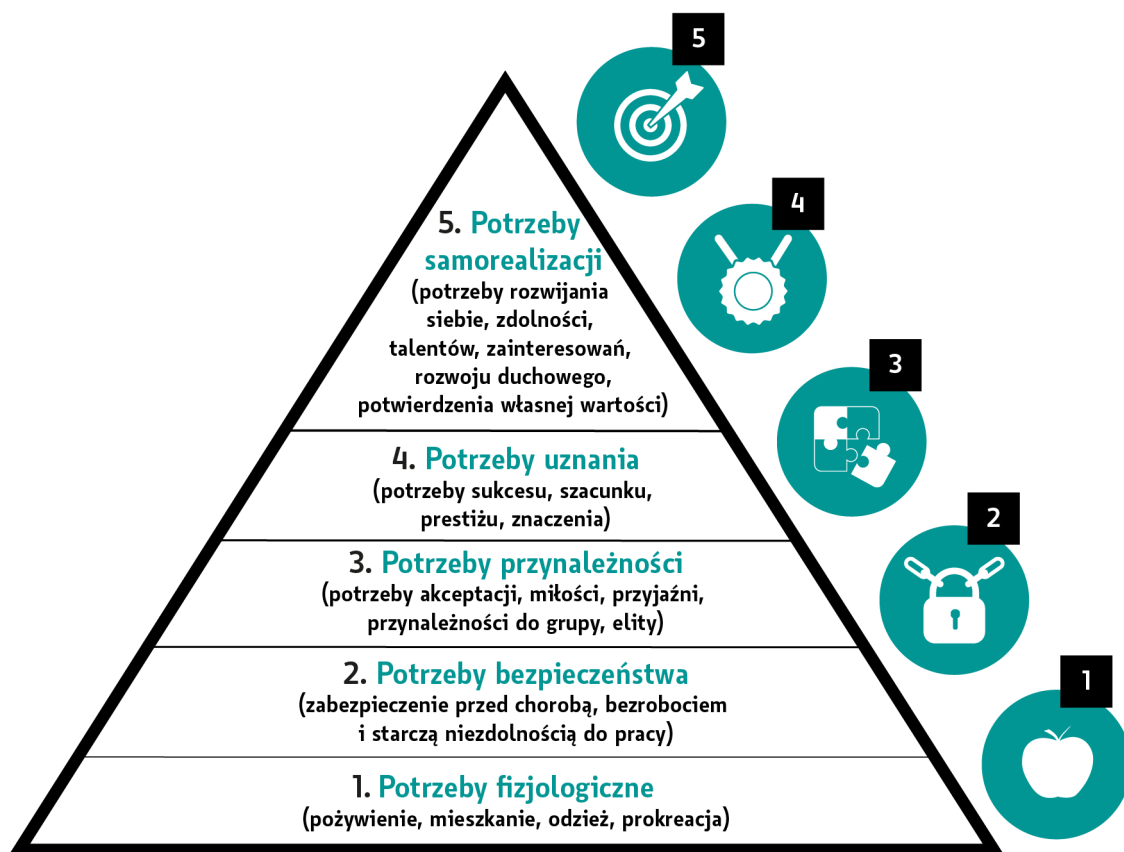
przywoływanych tu programach nauczania jako najlepsze narzędzie do monitorowania osiągnięć wszystkich uczniów, w tym tych ze SPE, jest bowiem elastyczne i umożliwia realnie dostosować wymagania do możliwości i potrzeb uczniów.

Podstawy przedsiębiorczości jako przedmiot szkolny sprzyjają rozwijaniu kompetencji społecznych wszystkich uczniów, w tym tych ze SPE w duchu edukacji włączającej. Kompetencje społeczne to m.in. zdolność do brania odpowiedzialności za własne postępowanie, doskonalenie się i dążenie do własnego rozwoju, angażowanie się w uczestnictwo w życiu społecznym poprzez doskonalenie w sobie mądrości, odporności psychicznej, otwartości na świat i innych ludzi, budzenie ciekawości poznawczej, wysoka motywacja do działania, współdziałania i chęć zmieniania świata na lepsze. Wykorzystując założenia podstaw przedsiębiorczości jako przedmiotu, można wpływać na kształcenie tych wysokich kompetencji u uczniów ze SPE, np. poprzez angażowanie ich w realizację projektów na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego (np. współorganizowanie spotkań z pracodawcami). Częste organizowanie na lekcji pracy w parach czy grupach również będzie pobudzać ich do współpracy. Kształtowanie właściwych postaw akceptacji siebie i innych takimi, jakimi są, z uwzględnieniem niesienia pomocy można rozwijać przy organizacji wolontariatu szkolnego. Inspirujące mogą być również spotkania z ciekawymi ludźmi biznesu, organizowane wywiady z nimi, dzięki czemu uczniowie mogą lepiej zrozumieć, jak decyzje życiowe kształtują życie człowieka. Będzie to też okazja do poznawania środowiska lokalnego i przełamywania strachu przed poznawaniem ludzi z różnych pokoleń i biznesu. Rozwojowi kompetencji społecznych uczniów ze SPE posłuży omawiana już w poprzednich rozdziałach metoda projektów i metoda symulacji (Kwiatkowski, Musiałkiewicz 2019: 3–6). Obie będą wymagały wysiłku ze strony każdego ucznia, ale zwłaszcza ze SPE, bo stworzą one przestrzeń do współpracy w zespole, wykonaniu różnorodnych zadań, pokonaniu nieśmiałości i wycofania, a jednocześnie są dla uczniów atrakcyjne.

Specjalne potrzeby edukacyjne występują przede wszystkim u uczniów, którzy na skutek różnego typu utrudnień, zakłóceń i zaburzeń rozwoju mają trudności w uczeniu się. Jeżeli uczniów tych pozbawi się wsparcia, to będą oni zagrożeni upośledzeniem społecznym i wykluczeniem. Występują również u uczniów wybitnie zdolnych i utalentowanych kierunkowo oraz u młodzieży, która przybyła do Polski i posługuje się innym językiem niż polski. Ta grupa uczniów może doświadczać trudności w komunikowaniu się oraz w adaptacji społecznej.

Kazimiera Krakowiak zwraca uwagę, że: „Celem diagnozowania potrzeb edukacyjnych jest natomiast ujawnienie stanu pozytywnego: zasobów psychicznych oraz źródeł energii i motywacji do uczenia się. Należy zatem poszukiwać rozwiązań metodycznych, które pozwolą wielostronnie i wielospecjalistycznie ujmować istniejący potencjał rozwojowy każdej osoby oraz określać warunki jego aktywizacji, wskazując na możliwości terapii, wsparcia psychicznego, usprawniania, kompensacji, korekcji i wsparcia społecznego, czyli – szeroko rozumianego – wspierania edukacji oraz integralnego rozwoju osoby” (Krakowiak 2017: 8).

Nauczyciele, jak i całe najbliższe otoczenie, powinni wspomagać zaspokajanie podstawowych potrzeb psychicznych każdego ucznia. Uczniowie ze SPE mają bowiem takie same potrzeby psychiczne jak pozostała część ludzkości (patrz: piramida potrzeb Abrahama Masłowa).



Źródło: Piramida potrzeb Abrahama Masłowa (dostęp 27.03.2023)

Ich specjalne potrzeby rozwojowe i edukacyjne są związane z trudnościami w zaspokajaniu tych podstawowych potrzeb.

Jednym z narzędzi, które daje możliwość wieloaspektowego rozpoznawania problemów dzieci i młodzieży, jest diagnoza funkcjonalna. Pozwala ona na „uwzględnianie czynników biologicznych i uwarunkowań społecznych, a zwłaszcza na dostrzeganie zjawisk wynikających z ich wzajemnych oddziaływań, których konsekwencją są – trudne do uchwycenia – powikłania przyczynowo-skutkowe prowadzące do zaburzeń w uczeniu się i rozwoju osobowości” (tamże: 12). Rozpoznanie powikłań prowadzi do określenia specjalnych potrzeb edukacyjnych lub/i rozwojowych ucznia, dzięki czemu można znaleźć odpowiednie środki i metody umożliwiające jego rozwój. Diagnoza funkcjonalna jest przeprowadzana przez specjalistów, a jej wynik może być ujęty w formie orzeczenia lub opinii poradni. Nie każdy jednak rodzic przekazuje ten dokument do szkoły lub, po zakończeniu diagnozy w poradni, prosi o niewystawianie dokumentu.

Dodatkowo wynik powyższej diagnozy nie może być traktowany jako statyczny obraz niedostatków ucznia, ale jako dynamiczny opis przemian rozwojowych, podlegający ustawicznej weryfikacji, uzupełnieniom i modyfikacjom. W związku z tym każdy nauczyciel, w tym nauczyciel przedmiotu podstawy przedsiębiorczości, powinien także w czasie zajęć obserwować uczniów ze SPE i analizować ich postępy. Powinien także zapoznać się z opiniami i orzeczeniami dotyczącymi jego uczniów i stosować w praktyce wskazówki w nich zawarte. W przypadku zauważenia trudności może skonsultować się z pedagogiem, pedagogiem specjalnym lub psychologiem, pracującymi w placówce tak,

aby znaleźć sposoby poradzenia sobie z trudnościami wykazywanymi przez uczniów. Może także zaprosić specjalistę na swoje zajęcia, aby obserwował pracę uczniów ze SPE i następnie wspólnie ustalić z nim dalszą strategię postępowania.

Ponadto każdy uczeń ze SPE jest członkiem zespołu klasowego. Nauczyciele uczący w danej klasie tworzą zespoły wychowawcze. Na spotkaniu takiego zespołu należy nie tylko szczegółowo zapoznać się z sytuacją poszczególnych uczniów, ale także ustalić wspólne zasady postępowania i pracy z uczniami ze SPE w danej klasie, których mają przestrzegać wszyscy uczący. Jest to o tyle ważne, że różnego typu zdolności i uzdolnienia nierzadko występują razem z deficytami, chorobami przewlekłymi, a nawet niepełnosprawnościami, które blokują ich ujawnienie się.

W przypadku przestrzeni, w której odbywają się zajęcia przedmiotowe, należy ją dostosować do potrzeb uczniów ze SPE. Może ono dotyczyć odpowiedniego ustawienia ławek i stołów oraz wyposażenia sali w odpowiednie pomoce wspomagające proces uczenia się czy urządzenia techniczne (komunikatory) oraz komputer zaopatrzony w specjalistyczne peryferia i oprogramowanie. Szczególnie ważne jest to w przypadku uczniów z niepełnosprawnością ruchową, niedowidzących i niedosłyszących. Należy im umożliwić także zajęcie takiego miejsca w sali, aby wspomagało ono ich koncentrację i umożliwiało pełne uczestniczenie w zajęciach, np. usadowienie ucznia słabowidzącego w pobliżu tablicy/ tablicy interaktywnej, a niesłyszącego obok biurka nauczyciela.

Nauczyciel jest zobowiązany także do dostosowania wymagań, metod i form pracy do możliwości uczniów ze SPE. Nie należy tego rozumieć wyłącznie jako obniżenie wymagań. W przypadku uczniów przejawiających specjalistyczne uzdolnienia z zakresu przedmiotu jest wręcz odwrotnie – poprzeczka powinna być podniesiona. W przypadku innych uczniów ze SPE można zauważyć, jakie zagadnienia są im bliskie i chcą je rozszerzyć (wówczas wymagania mogą nawet zostać podniesione), a jakie sprawiają im trudności (wówczas należy je dostosować do stopnia trudności). Podobnie jest z metodami i formami pracy. Uczniowie ze spectrum autyzmu, niedowidzący czy niedosłyszący mogą preferować zadania wykonywane indywidualnie i unikać pracy w grupie. Nie należy jednak całkowicie izolować ich od reszty zespołu klasowego, a wręcz odwrotnie: biorąc pod uwagę ich trudności, tworzyć zespoły/grupy, w których będą czuć się dobrze i powoli wdrażać w zadania zespołowe. I odwrotnie: uczniowie szczególnie uzdolnieni mogą chcieć błyszczeć, wykonując zadania grupowe. Wówczas należy zwrócić uwagę na podział pracy w danej grupie tak, aby każdy uczeń był w nią zaangażowany.

Ocenianie

Wszystkie formy, sposoby sprawdzania i oceniania osiągnięć edukacyjnych nauczyciel powinien dostosować do potrzeb ucznia ze SPE. W związku z tym powinien wziąć pod uwagę:

- stopień opanowania treści zawartych w podstawie programowej;
- poziom umiejętności;
- samodzielność wykonania zadania i włożony wysiłek;
- motywację i zaangażowanie ucznia;
- zainteresowania, sposoby dotarcia do wiedzy;
- możliwość wydłużenia czasu pracy.

Ocena powinna być bowiem dla ucznia motywująca. W związku z tym wszelkie wątpliwości powinny być rozstrzygane na jego korzyść. Ocena powinna także zostać uzasadniona przez nauczyciela tak, aby uczeń zrozumiał, dlaczego taka została wystawiona.

Ponadto nauczyciel powinien stosować także ocenianie kształtujące. Dzięki niemu uczeń ze SPE pozyska informacje o przebiegu procesu uczenia się. Może ono przybrać formę informacji zwrotnej od nauczyciela, samooceny lub oceny koleżeńskiej (szerzej na ten temat w *Narzędziach pomiaru dydaktycznego. Narzędzia do ewaluacji procesu rozwijania kompetencji kluczowych – podstawy przedsiębiorczości – III etap edukacyjny* s. 56 i nast.). Przy czym proponowane arkusze samooceny i oceny koleżeńskiej należy dostosować do potrzeb uczniów ze SPE w ten sam sposób, jak zostało to opisane w niniejszym poradniku (rozdział I: 6–8).

Dobre praktyki:

Na przedmiocie podstawy przedsiębiorczości uczniowie, w tym uczniowie ze SPE, mają za zadanie rozwijać swoje kompetencje kluczowe. Wśród nich wymienia się szczególnie:

- kompetencje w zakresie przedsiębiorczości;
- kompetencje naukowo-techniczne;
- kompetencje cyfrowe;
- umiejętności uczenia się oraz innowacyjności i przedsiębiorczości;
- umiejętności w zakresie komunikowania się i porozumiewania się;
- umiejętności pracy zespołowej;
- umiejętności rozwiązywania problemów.

Można je rozwijać realizując m.in. projekty. Przykłady dobrych praktyk w tym zakresie zostały opracowane osobno, a przedstawione skrótowo w *Narzędziach do ewaluacji procesu rozwijania kompetencji kluczowych*. W każdym z tych projektów nauczyciel znajdzie wskazówki do ich dostosowania do potrzeb uczniów z SPE.

BIBLIOGRAFIA I ŹRÓDŁA

Akty prawne

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych, Dz. U. 2019, poz. 373.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół, Dz. U. 2019, poz. 639.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz. U. 2018, poz. 467 z późn. zm.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, Dz. U. 2017, poz. 1578 z późn. zm.

Ustawa z 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz. U. 2017, poz. 59 z późn. zm.; t.j. Dz. U. 2021, poz. 1082.

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. 1991, nr 95, poz. 425; t.j. Dz. U. 2021, poz. 1915.

Zalecenie Rady Unii Europejskiej z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie, Dz. Urz. UE 2018, C189/1.

Bibliografia do scenariuszy lekcji

Adair J., 2001, *Anatomia Biznesu. Budowanie zespołu*, Warszawa: Studio Emka.

Belbin R. Meredith, 2003, *Twoja rola w zespole*, przekł. Anna Sawicka-Chrapkiewicz, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Belbin R. Meredith, 2016, *Zespoły zarządzające. Sekrety ich sukcesów i porażek*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.

Cieślik J., 2014, *Przedsiębiorczość polityka rozwój*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.

Gierszewska G., Romanowska M., 2017, *Analiza strategiczna przedsiębiorstwa*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

Griffin R.W., 2002, *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa: WN PWN.

Kołowacik E., Źmijńska M., *Myślenie projektowe (Design Thinking) z Klasą* (PDF, 1,19 MB; dostęp 11.02.2021), Fundacja Szkoła z Klasą.

Myślenie projektowe w bibliotekach. Podręcznik projektowania usług skupionych na użytkowniku (PDF, 3,11 MB; dostęp 11.02.2021).

Obkój K., 2010, *Strategia organizacji*, Warszawa: PWE.

Pierścionek Z., 2006, *Strategie konkurencji i rozwoju przedsiębiorstwa*, Warszawa: WN PWN.

Stoner J.A.F., Freeman R.E., Daniel G.R.jr, 2011, *Kierowanie*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

Szmitka S., 2015, *Analiza SWOT jako narzędzie oceny innowacyjności przedsięwzięcia biznesowego*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne”, nr 4.

Tyson E., Schell J., 1999, *Własna firma*, Warszawa: Wydawnictwo RM.

Bibliografia

Bacia E., 2015, *Kształtowanie kompetencji społecznych i obywatelskich przez organizacje pozarządowe w Polsce*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.

Bereźnicki F., 2004, *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Białach M., 2012, *Kompetencje kluczowe a planowanie kariery zawodowej przez uczniów w gospodarce opartej na wiedzy*, [w:] Gaś Z. B. (red.), *Rozwój kompetencji kluczowych uczniów w gospodarce opartej na wiedzy: doświadczenia, najlepsze praktyki, perspektywy*, Lublin: Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie.

Buchner A., Wierzbicka M., 2020, *Edukacja zdalna w czasie pandemii*, Edycja II (PDF, 5,35; dostęp 18.02.2021).

Cohen L., Manion L., Morrison K., 1999, *Wprowadzenie do nauczania*, Poznań: Zysk i Spółka.

Denek K., 1994, *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Domagała-Zyśk E., 2018, *Racjonalne dostosowania i modyfikacje w edukacji uczniów mających specjalne potrzeby edukacyjne*, [w:] Kwiatkowski S.M. (red.), *Kompetencje przyszłości*, Warszawa: Wydawnictwo FRSE.

Domagała-Zyśk E., 2019, *Projektowanie uniwersalne w edukacji*, zycieszkoly.com.pl (dostęp 2.02.2022).

Dudek K., Kopytek A., Płotek M.A., Smusz S., 2013, *Ocenianie w szkole – trud i odpowiedzialność*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Ścisłe”, nr 6 (1/2013).

Fedorowicz M., 2007, *Projektowanie uniwersalne. Implementacja w obszarze edukacji i bibliotekarstwa szkolnego*, „Przegląd biblioteczny”, z. 3.

Felczak J., 2012, *Kompetencje kluczowe uczniów w europejskim badaniu trajektorii edukacyjnych Goete*, [w:] Gaś Z.B. (red.), *Rozwój kompetencji kluczowych uczniów w gospodarce opartej na wiedzy: doświadczenia, najlepsze praktyki, perspektywy*, Lublin: Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie.

Glinkowska J., *A jak z ocenianiem?* (PDF, 525 KB; dostęp 18.02.2021).

Kalita B., 2014, *Przedsiębiorczość jako kompetencja kluczowa w procesie uczenia się przez całe życie* (PDF, 240 KB; dostęp 19.01.2023).

Kołomyjska I., *Kompetencje kluczowe* (dostęp 18.02.2021).

Kowalewski M., 2016, *Ocenianie uczniów we współczesnej i przyszłej praktyce edukacyjnej*

szkoły – szanse, zagrożenia, perspektywy, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika”, nr 12.

Krakowiak K. (red.), 2017, *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży. Standardy, wytyczne oraz wskazówki do przygotowywania i adaptacji narzędzi diagnostycznych dla dzieci i młodzieży z wybranymi specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi* (PDF, 5,91 MB; dostęp 19.01.2023).

Kruszewski K., 2004, *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa: PWN.

Kształcenie w zakresie przedsiębiorczości. Przewodnik dla osób kształcących 2014 (PDF, 5,1 MB, dostęp 19.01.2023).

Kupisiewicz C., 1993, *Metody nauczania*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa.

Kupisiewicz C., 2005, *Podstawy dydaktyki*, Warszawa: WSiP.

Kuszek K., 2013, *Paradoksy komunikacji szkolnej – rozważania na temat wybranych ograniczeń rozwoju kompetencji komunikacyjnych uczniów we współczesnej szkole*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja”, Nr 2(4).

Kwiatkowski S. (red.), 2018, *Kompetencje przyszłości*, depot.ceon.pl (dostęp 19.01.2023).

Kwieciński Z., Śliwowski B. (red.), 2003, *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, Warszawa: PWN.

Łoś E., Reszka A., 2009, *Metody nauczania stosowane w kształtowaniu kompetencji kluczowych. Przedsiębiorczość. Podręcznik metodyki operacyjnej*, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie: Lublin.

Makiela Z.J., Stuss M.M. (red.), 2018, *Przedsiębiorczość i zarządzanie innowacjami. Wiedza, technologia, konkurencja, przedsiębiorstwo*, Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

Makiela, B., 2006, *Komunikacja interpersonalna w nauczaniu podstaw przedsiębiorczości – propozycje ćwiczeń*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 2, doi.org (dostęp 19.01.2023).

Michalik A., 2019, *Podstawa programowa przedmiotu podstawy przedsiębiorczości a praca z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, „Hejnał Oświatowy”, nr 8–9/ 185.

Mishra L., Gupta T., Shree A., 2020, *Online teaching-learning in higher education during lockdown period of COVID-19 pandemic*, ncbi.nlm.nih.gov (dostęp 19.01.2023).

Musiak E., 2016, *Relacja uczeń – nauczyciel kluczem do udanego nauczania*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, nr 3/17.

Myślenie projektowe w bibliotekach. Podręcznik projektowania usług skupionych na użytkowniku (PDF, 3,11 MB; dostęp 11.02.2021).

Niemierko B., 1999, *Między oceną szkolną a dydaktyką*, Warszawa: Bliżej dydaktyki.

Niemierko B., 2000, *Pomiar wyników kształcenia*, Warszawa: WSiP.

Niemierko B., 2002, *Ocenianie szkolne bez tajemnic*, Warszawa: WSiP.

Niemierko B., 2007, *Kształcenie szkolne. Podręcznik skutecznej dydaktyki*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Okoń W., 1987, *Słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa

- Okoń W., 1988, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa: PWN.
- Okoń W., 2003, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa: PWN.
- Pawiak A., 2014, *Znaczenie feedbacku jako konstruktywnej krytyki dla procesu edukacyjnego*, [w:] Gandziarski K., Pietrulewicz B. (red.), *Edukacja i praca: problemy teorii i praktyki*, Konin: Wyższa Szkoła Pedagogiczno-Techniczna.
- Piotrowska-Gromniak E., Grudzińska Z., 2015, *Rodzice niedocenianymi partnerami szkoły*, [w:] Mazurkiewicz G. (red.), *Jak budować dobrą szkołę? Potencjał i bariery w ewaluacji w oświacie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pogorzelska A., 2015, *Przewodnik po dydaktycznej teorii i praktyce*, Suwałki: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. E.F. Szczepanika w Suwałkach.
- Pomykało W. (red.), 1993, *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Pólturzycki J., 2002, *Dydaktyka dla nauczycieli*, Płock: Wydawnictwo Naukowe NOVUM.
- Pólturzycki J., 1996, *Dydaktyka dla nauczycieli*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Smith A., 1997, *Przyspieszone uczenie się w klasie*, Katowice: WOM.
- Sośnicki K., 1968, *Poradnik dydaktyczny*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Stojak J., 2019, *Kompetencje kluczowe w nauczaniu przedmiotowym. Przewodnik dla kadry kierowniczej szkół i przedszkoli oraz nauczycieli*, Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej.
- Szypuła M. (red.), 2013, *Przedsiębiorczość dla liceum*, Kraków: Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera.
- Ślusarczyk Cz., 2013, *Projektowanie uniwersalne jako sposób na tworzenie warunków do edukacji włączającej w szkołach*, „E-mentor”, nr 5.
- Węgrzyn-Białogłowicz K., 2017, *Psychologiczne uwarunkowania relacji nauczyciel-uczeń*, „Problemy współczesnej pedagogiki”, 3(1).
- Wojnarowska M., 2016, *Kompetencje kluczowe – przygotowanie do życia*, „Trendy” nr 4.
- Wrzesiński M., 2018, *Kształtowanie kompetencji społecznych ucznia średniej szkoły zawodowej*, „Edukacja Humanistyczna”, nr 2.
- Zaremba L., 2014, *Specjalne potrzeby rozwojowe i edukacyjne dzieci i młodzieży. Identyfikowanie SPR i SPE oraz sposoby ich zaspakajania*, Warszawa: ORE.
- Ziółkowski P., 2014, *Wybrane kompetencje społeczne*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki.

Programy nauczania

- Mikina A., 2019, *Przedsiębiorczość – inkubator sukcesu. Program nauczania podstaw przedsiębiorczości dla szkoły ponadpodstawowej*, Warszawa: ORE.
- Kwiatkowski G., Musiałkiewicz J., 2019, *Podstawy przedsiębiorczości 2.0., Program nauczania podstaw przedsiębiorczości dla szkoły ponadpodstawowej*, Warszawa: ORE.

Marek Makowiec – pracownik naukowo-badawczy, adiunkt w Katedrze Zachowań Organizacyjnych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Dorobek naukowy to ponad 100 artykułów i monografii naukowych w tematyce zarządzania, przedsiębiorczości i start-upów, elastycznego zatrudnienia, komercjalizacji badań naukowych oraz grywalizacji. Nagrodzony przez Ministra Pracy i Polityki Społecznej w 43 edycji ogólnopolskiego konkursu poprawy warunków pracy w 2015 r. przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej oraz Centralny Instytut Ochrony Pracy za rozprawę doktorską pt.: „Metodyka humanizowania telepracy”. Brał udział w uruchomieniu i rozwinięciu blisko 300 innowacyjnych przedsięwzięć biznesowych i startupów. Uruchomił pierwsze w Polsce „Laboratorium Grywalizacyjne”, w którym prowadzone są badania nad zastosowaniem grywalizacji w projektach edukacyjnych i biznesowych.

Andrzej Peć – pedagog, regionalista, trener, ekspert w firmach technologicznych z zakresu edukacji, projektant gier edukacyjnych. Autor i współautor materiałów metodycznych i dydaktycznych (w tym programów nauczania), publikacji naukowych oraz popularnonaukowych. Członek zespołu nominowanego do World Summit Award 2007 za najlepszy projekt e-learningowy w Polsce. Doświadczony szkoleniowiec, uczestnik wielu konferencji naukowych i popularnonaukowych jako prelegent, realizator projektów edukacyjnych i kulturowych. Trener w projekcie „Akademia kreatywności – pomysł, potencjał, przedsiębiorca” na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie skierowanym do uczniów szkół średnich oraz młodych przedsiębiorców.

Konrad Szczukiewicz – absolwent ekonomii na Uniwersytecie Sorbony w Paryżu oraz studiów MBA (Master of Business Administration) w Paryskiej Szkole Biznesowej. Pracował w międzynarodowych korporacjach we Francji, Belgii oraz Stanach Zjednoczonych Ameryki. Współzałożyciel startupu z branży retail bazującego na uczeniu maszynowym. Konsultant współpracujący ze startupami oraz prowadzący szkolenia z przedsiębiorczości. Doradca biznesowy, doktorant Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie zajmujący się tematyką startupów.

Małgorzata Krzeszowska – nauczyciel dyplomowany w liceum i szkole podstawowej, absolwentka historii i teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, doktorantka w Instytucie Ekonomii i Finansów Uniwersytetu Rzeszowskiego. Posiada ponadto kwalifikacje do nauczania wiedzy o społeczeństwie, podstaw przedsiębiorczości i informatyki. Pracowała także w Państwowej Wyższej Szkole Wschodnioeuropejskiej w Przemyśle. Jest trenerem edukacji finansowej w ramach projektu „Żyj finansowo” Stowarzyszenia Krzewienia Edukacji Finansowej. Ma na swoim koncie podwójny tytuł najlepszego nauczyciela podstaw przedsiębiorczości w województwie podkarpackim przyznany przez prezesa Narodowego Banku Polskiego (2017) – zarówno dla szkół ponadgimnazjalnych, jak i – wówczas – gimnazjalnych. Jest opiekunem dydaktycznym kilkunastu laureatów i finalistów olimpiad z przedmiotów podstawy przedsiębiorczości i wiedzy o społeczeństwie.